

ՄԱՆՆԱԿ

28

Բ.Ր

1918 - 1938

ՔԱՆԱԿԱՆ

Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն
Հ - Յ - Գ - Ա Ր Ե Ի Մ Տ Ե Ա Ն Ե Ի Ր Ո Պ Ա Յ Ի
Կ Ե Գ Ր Ո Ն Ա Կ Ա Ն Կ Ո Մ Ի Տ Է Ի Ն - Փ Ա Ր Ի Ջ

Մ Ա Յ Ի Ս

28

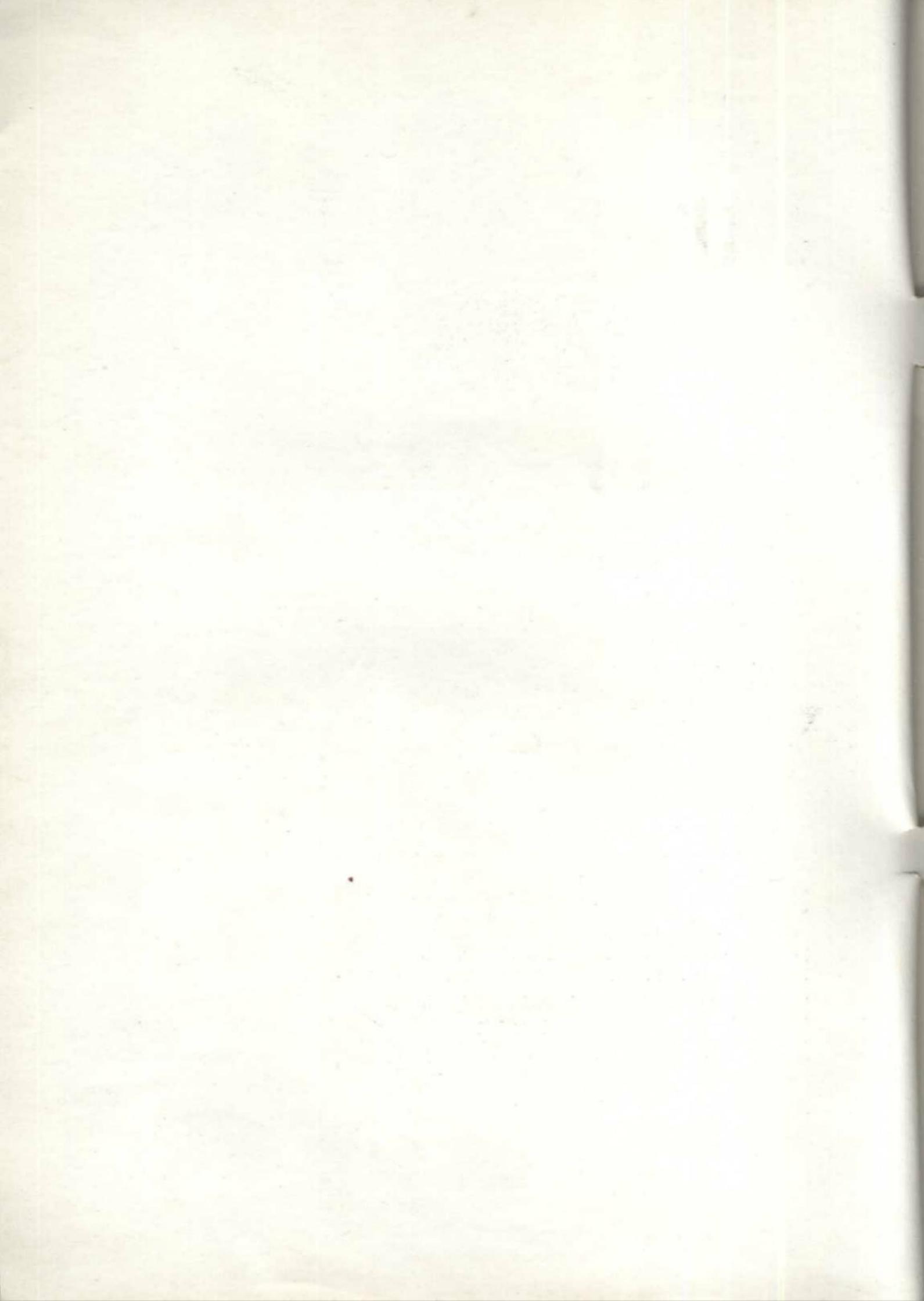
1918 - 1938

Ք Ս Ա Ն Ա Մ Ե Ա Կ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
Հ. Յ. Դ. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԵԻՐՈՊԱՅԻ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ
ՓԱՐԻԶ
1938

ԱՐՄԵՆԻԱ ԳՐԱՏՈՒՆ
ARMENIA BOOK STORE
P. O. BOX 62, STA. A
BOSTON, MASS.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Ճիշդ քսան տարի առաջ մեր հայրենիքին մէջ տեղի ունեցան դէպքեր, որոնք հիմնովին շրջեցին Հայոց պատմութեան ընթացքը: Մեր դարաւոր թշնամին յանկարծակիի բերելով Հայ հրամանատարութիւնը, գրաւեց Ալեքսանդրապոլը (Շիրակ), եւ արդէն կը մօտենար Հայաստանի սրտին՝ Երեւանին եւ էջմիածնին: Հայ ժողովուրդը կ'ապրէր ճակատագրական օրեր: Հարուած մը եւս եւ հայ ժողովուրդը պիտի ոչնչանար Փիղիքապէս: Այդ բախտորոշ օրերուն յեղափոխական վճռականութեամբ ասպարէզ իջաւ անմտանալի Արամը, որ օր եւ դիշեր աշխատելով կազմակերպեց համաժողովրդական դիմադրութիւնը:

Արարատեան դաշտի հայութիւնը մէկ մարդու պէս ոտքի կանգնեցաւ: Գործի անցան բոլորը: Ազգային Խորհուրդը կը վարէր բանակի լրացման, կազմակերպման ու պարենաւորման գործը: Հրամանատարութիւնը կը բարձրացնէր զօրքի մարտական ուժը: Ամէնքը լծուած էին աշխատանքի: Կիներ, օրիորդներ ուտելիք, ծխախոտ կը հասցնէին եւ վիրակապեր կը պատրաստէին: Հողեւորականութիւնը խաչ ու քարոզով կը մտնէր ժողովուրդին եւ զօրքին մէջ: Կը կրկնուէին Վարդանանց պատմական օրերը... Բազմաթիւ կամաւորներ՝ ծեր ու երիտասարդ՝ ռազմաճակատ կը շտապէին: Ճակատի դիմուորը չէր միայն — ամբողջ երկիրը մէկ մարդ, մէկ շունչ դարձած կը կոտէր մահացու թշնամիին դէմ: Եւ ահա Սարգարապատի, Բաշ Արարանի եւ Ղարաքիլիսէի ահաւոր, ճակատագրական եւ արիւնահեղ կռիւները, որոնք ծնունդ տուին մանուկ Հայաստանին: Մեր քաջարի բանակը՝ ղեկավարութեամբ զօրավարներ Նազարբէկեանի, Սիլիկեանի եւ

Դրօժի խիզախօրէն նետուեցան առաջ: Եւ սկսաւ կատաղի ճակատամարտներու շարքը: Մայիս 28ին թուրքերը դիմեցին փախուստի: Յաղթանակը մերն էր: Այդ յաղթանակին վրայ, թուրքերը առաջարկեցին հաշտութեան բանակցութիւններ եւ Բաթումի դաշնագրով թուրքիան ճանչցաւ Հայաստանի անկախութիւնը:

Այսպիսով, 600 տարուան դերութենէ վերջ, հայ ժողովուրդը նորէն հիմնեց իր անկախ պետութիւնը, խարխիւր ապագայ ամբողջական Հայաստանի: Մայիս 28, Հայաստանի ծագման օրը դարձաւ նրա իրական հայ ազգին համար եւ հանդիսաւոր կերպով կը տօնուի 1919էն ի վեր:

Փոքր էր Հայաստանը, շրջապատուած կատաղի թշնամիներով, անհաց եւ անօդնական: Սակայն հաւատքը, զոր յայտնեց Հայաստանի խորհրդարանի նախագահ Ա. Սահակեանը, թէ մեր երկրի սահմանները կ'ընդարձակուին կեանքի երկաթէ ուժով, իրականացաւ: Վրայ հասաւ Դաշնակիցներու յաղթանակը եւ լուսաւոր հեռանկարներ բացուեցան մեր առջեւ՝ Կարսի նահանգի կցումով: Եւ եթէ հայութեան թշնամիները միացեալ ուժերով չխորտակէին անոր անկախութիւնը, մեր հայրենիքը այսօր պիտի ըլլար բարգաւաճ եւ երջանիկ:

Այսօր երբ Հայաստանը կը խեղդուի օտար կրունկներու տակ, հայ ժողովուրդը աւելի շատ կը զգայ կարօտը իր երկրի անկախութեան եւ ազատութեան:

Բոլշեւիկներու վարած քաղաքականութիւնը եւ թուրքիոյ բռնած դիրքը անգամ մը եւս կ'ապացուցանեն թէ հայ ժողովուրդի վերջնական փրկութեան միակ ելքը Հայաստանի ամբողջացումը եւ անկախութիւնն է: Մէկ խօսքով՝ լուծումը Հայկական դատին, որուն բոլորանուէր զինուորագրուած է Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը:

Փա՛ռք այն բոլոր ռազմիկներուն որ հերոսաբար ինկան ազատութեան ճամբուն վրայ:

Կեցցէ՛ ազատ, անկախ եւ ամբողջական Հայաստանը:

Կեցցէ՛ հայ ազգը:

Կեցցէ՛ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, արթուն պահակը հայութեան:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

ՄԱՍԻՍ

Հայոց աշխարհի հսկայ նահապետ,
Աստղերի կայան,
Փոքորիկների տէր,
Մրրկի Աստուած,
Շանք ու ամպրոպի ահարկու վարպետ,
Մասիս գարիուրա՛նիֆ.
Տիեզերական ցատումի՞ց ծնար
Աշխարհի հիմունքը ցնցող տնօրոգով,
Թէ՞ նիւթի ու կրֆի աստուածը քառս
Իր բոցեղ արգանդից ֆեզ դուրս շարտեց,
Մի մեռած Աստծու խօլական արձան:

Բարձրանում է նա տիեզերքի սրտին
Ալեգարդ գլուխը Աստծու կրծքին.
Ու յաղթ թիկունքին դարերն է շալկել,
Ժամանակների սահանքը փակել.
Մենակ ու մռայլ հովիւ ահարկու
Չեռքը նակատին՝ նայում է հեռու
Իր ցրիւ եկած հօտն է որոնում
Հայոց աշխարհի ցաւը որոնում:

Արքայ է Մասիսը վաղ առաւօտին
Եւ իր զարթօնքը՝ հրաշք բնութեան.
Յուրքի Արագած եւ սարն Արայի,
Բիրակն ջրառատ, Սիփան ծաղկաշատ,
Նօթերը կիտած Նեմրուք ու Գրգուռ
Ժամանակից դուրս՝ մի անհուն խոհ է նա,
Երկնից կախուած հսկայ մտածումն.
Տիտանեան հոգի, որ արձանացել է
Հայոց աշխարհի բաղդի նակատին,

Աւերածներից վեր,

Մահերից բարձր,

Աստղերի մէջ,

Աստծու կողքին,

Աշխարհին ասելու՝

«Ես կա՛մ եւ կը լինիմ»...

Անդունդների կրակէ մրրիկը տիեզերքի հիմունքն է
ֆանդում

Եւ աշխարհներ են գահավէժ ընկնում, նորերը ծնում,

Լեռներ են մեռնում մանուկների պէս, նորերը

բարձրանում,

Ծովերն են եռում կաթսաների պէս,

Ճակտից շորքում է պսակն ակնակուռ,
Ալեգարդ գլխին ոսկու շողշողուն փռչի է ցանում,
Վրան է առնում արշալոյսի գոյներից հիւսուած մի
նոր ծիրանի,
Ուսերին՝ բոսոր, ծոպերը՝ ծփան երանգ ու երանգ,
Թիկունքը՝ վարդագոյն լոյսի խորճերով,
Ներքեր մանուշակ գորշ երիզներով .
Եւ համայն լեռները հեւում են նայում մշուշի միջից :
Արեւն է բարձրանում դէպի հորիզոն .
Վիթխարի հսկան գրահ է կապում իր ահեղ կրճփին
գրահը ոսկու ,
Ալեգարդ գլխին ոսկէ սաղաւարտ ցոյֆ է արձակում ,
Հայոց լեռների աչքը խտրտում ամէն առաւօտ ,
ամէն առաւօտ :

Որպէս խունապած ուղտերի կարաւան ,
Դարերն են սահում իրար հրհրելով .
Մասիսը նայում է անհաս բարձունքից ,
Նայում է խոկում .
Գահեր են խորտակում ,
Ազգեր են փռչանում իրենց կատաղի գալարումների
մէջ ,
Եւ Մասիսը նայում է բարձրից , խոժոռ ու մռայլ .
Զուլումն է տեսնում իր ոտքերի տակ ,
Եւ կարկտահար արտերի նման
Փշրուղ ազգերի խշրտումն է լսում .
Նայում է նորէն աստղերի միջից
Աշխարհին ու մահին ասելու համար՝
«Ես կա՛մ եւ կը լինիմ» . . .

Մասիս , ջա՛ն Մասիս , մանուկ օրերից
Մի երիվարի խրխիւնջ եմ լսում քո անդունդներից .
Քո ծոցն է շղթայուած իմ երագ արքան
Սէգ Արտաւազն իր բոց երիվարով .
Եւ պիտի ելնի գէնֆ ու գրահով
Իր գաւակների արիւնն ուզելու
Արար-աշխարհից .
Հօր օրերին՝ իմ ցեղը զգաստ
Քեզ է պահ տւել իր աստուածներին ,
Աժդահաներին , հին-հին ֆաջերին ,
Աւերիչ դեւերին , իր հսկաներին ,
Կայծակը ծամոզ իր վիշապներին .
Մանուկ օրերից քո կռանների զրնգոցն եմ լսում քո
անդունդներից ,
Հայոց Վուլկանն է գարկում զնդանին ,
Մեծ Գաղափարն է դարբնում հայ ցեղի ,

Շղթայուած արֆայի իղձը դարաւոր .
 Մանուկ օրերից հոգիս է բնդում քո հուր հոգու հետ .
 Եւ ահա կեանքիս այս վերջալոյսին՝
 Նորէն հինաւորց խրխիւնջն եմ լսում .
 Այն Արտաւազդի ձին է վրնջում՝ հուր երիվարը ,
 Գետինն է դոփում խուլ դրնդիւնով ,
 Շներն են հաջում , շղթան կրծոտում կապուած արֆայի .
 Ա՛հ , վաղուց է հասել օրը օրերի
 Մասի՛ս , ջա՛ն Մասիս , Արտաւա՛զդը տուր մեզ :

*
**

Հայոց աշխարհի հսկայ նահապետ ,
 Քո ծոցում ծնուած՝ մանուկ օրերից ,
 Եւ երիվարի խրխիւնջն եմ լսում քո անդունդներից
 Շղթայի շոինդ , զնդանի տնօնց .
 Եւ ահա կեանքիս այս արեւմուտին ,
 Հոգիս վերստին դէպ քեզ է դարձած ,
 Որպէս լուսարացի ծաղիկն արեւին .
 Տրի՛ր կատարիդ ամպերը մռայլ ,
 Ճակատիդ աստղէ պսակը շորթիւր ,
 Նայի՛ր Գրգուռին , Սիփան , Նեմրուքին ,
 Սեւանայ լնից մինչեւ վանայ ծով ,
 Հայկական Պարից մինչեւ մեր Տարոս ,
 Արաքսի փերից՝ մինչ Տիգրիս , Եփրատ ,
 Վիթխարի հովիւ Հայոց աշխարհի ,
 Զատակներդ ո՞ւր են , ո՞ւր են հօտերդ .
 Ձին է խրխնջում քո անդունդներում
 Սէզ Արտաւազդի հուր երիվարը .
 Վուկանը Հայոց վաղուց է կերտել
 Սուսերն ահեղ շանթերից ձուլուած .
 Փշրիւր շղթաներն ամեհի արֆայի ,
 Քաջփերդ ոտքի հա՛ն , աժդահաներդ ,
 Հուր ու բոց շնչոզ քո վիշապները .
 Աշխարհի վրայ շարտիր նրանց .
 Վա՛ր քաշիր վերից հին Աստուածն անգօր ,
 Աստուածը Հայի ,
 Ու փակիր նրան քո անդունդներում ,
 Ու հագար տարի , ու հագար տարի .
 Կարմիր հողմերիդ թումբերը քանդիր ,
 Արտաւազդը տո՛ւր մեզ գէնք ու գրահով ,
 Ու թող աշխարհի հիմքերը դրնդան
 Նրա փրկարար յաղթ հարուածներից .
 Ա՛հ , մենք այնպէս կարօտ ենք ոյժին ,
 Մասի՛ս , ջա՛ն Մասիս :

Հ.ՌՂՈՎԸՐՄԿԱՆ ՐԱՓՈՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԷՋ
Միացեալ Հայաստանի անկախութեան յայտարարութեան առթիւ, 1919 Մայիս 28ին:

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՄԲՈՂՋՈՒԹԵԱՆ ԼՈՒԾՈՒՄՈՎ, ԵՒ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ԱԴՐԲԷՑՋԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՀՌԶԱԿՈՒՄՈՎ, ՍՏԵՂԾԻԱԾ ՆՈՐ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԷՊ՝ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԻՐ ԵՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒՄ Է ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՒԱՌՆԵՐԻ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԵՒ ՄԻԱԿ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ: ՈՐՈՇ ԾԱՆՐԱԿՇԻՌ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՈՎ ԹՈՂՆԵԼՈՎ ՄՕՏԻԿ ՕՐԵՐՈՒՄ ԿԱԶՄԵԼ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ՝ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱՒՈՐԱՊԷՍ ՍՏԱՆՁՆՈՒՄ Է ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ԲՈՂՈՐ ՖՈՒՆԿՑԻՄԱՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՒԱՌՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՂԵԿԸ ՎԱՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ:

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳ. ԽՈՐՀՈՒՐԴ

ՄԻԱՑԵԱԼ ԵՒ ԱՆԿԱԽ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

«Հայաստանի ամբողջութիւնը վերականգնելու եւ ժողովրդի լիակատար ազատութիւնն ու բարգաւաճումը ապահովելու համար, Հայաստանի կառավարութիւնը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միաշահուն կամքի եւ ցանկութեան, յայտարարում է, որ այսօրւանից Հայաստանի բաժան բաժան մասերը մշտնջենապէս միացած են իբրեւ անկախ պետական միութիւն:

«Ուղիղ մի տարի առաջ ռուսահայերի Համագումարից ընտրւած Հայոց Ազգային Խորհուրդը յայտարարեց իրեն Անդրկովկասեան հայկական գաւառների բարձրագոյն իշխանութիւն: Ազգային Խորհուրդի կազմած կառավարութիւնն այդ ֆաղափական ակտի մասին պաշտօնապէս պետութեանց ներկայացուցիչներին յայտնելուց յետոյ՝ այս մի տարւայ մէջ փաստօրէն հաստատել է իր իշխանութիւնն Անդրկովկասի հայկական գաւառներում:

«1919 թ. փետրւար ամսին Երեւան ֆաղափում կայացած Արեւմտահայ երկրորդ Համագումարը հանդիսաւոր կերպով յայտարարեց, որ նա Հայաստանը միացեալ եւ անկախ է նանաչում:

«Այժմ, Անդրկովկասում եւ օսմանեան կայսրութեան սահմաններում գտնւած պապենական հայկական երկրների միացման եւ անկախութեան այդ ակտը կատարելով՝ Հայաստանի կառավարութիւնը յայտարարում է, որ միացեալ Հայաստանի պետական ձեւն է Ռամկավար Հանրապետութիւն եւ որ ինքը հանդիսանում է միացեալ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը:

«Այդպիսով՝ ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջացած հայրենիքի գերագոյն տէրն ու տնօրէնը, եւ Հայաստանի Պարլամենտն ու կառավարութիւնը հանդիսանում են միացեալ Հայաստանի ազատ ժողովուրդը շաղկապող բարձրագոյն օրէնսդիր եւ գործադիր իշխանութիւնը:

«Հայաստանի կառավարութիւնը սոյն ակտը հրատարակում է 1919 թ. ապրիլ 27ի Պարլամենտի որոշմամբ կառավարութեանը տրւած յատուկ լիազօրութիւնների հիման վրա»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՀՌԶԱԿՈՒՄԸ

Քսան տարի արդէն անցել է այն օրից, երբ Հայերը Թիֆլիսում, Ազգային Խորհուրդի միջոցաւ յայտարարեցին Հայաստանի անկախութիւնը եւ կազմեցին առաջին հայկական անկախ կառավարութիւնը, որ պիտի կառավարէր նորածին Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Պետական կեանքի համար քսան տարին շատ կարճ ժամանակամիջոց է, սակայն առանձին մարդու համար դա շատ է: Կան մարդիկ, որոնք Կովկասում երբեք չեն եղել, բայտ չեն ունեցած տեսնել անդամ մեր Հանրապետութիւնը եւ ականատես չեն եղել մեր քաղաքական կեանքի ամենակարեւոր դէպքերուն: Այս մի քանի տողերով ես կ'ուզենայի յիշեցնել այն զլխաւոր պատմական դէպքերը, որոնք մեզ բերին Մայիսի 28ի յայտարարութեանը: Պէտք է, որ մեր նոր սերունդը իմանայ եւ հասկանայ, որ Մայիսի 28ը ո՛չ թէ պատահական մի դէպք է եղել այլ բնական եւ պատմականօրէն անհրաժեշտ եւ անխուսափելի մի ելք մեր ազգային կեանքի: Ես առանձին բայտ ունեցայ լինել ոչ միայն ականատես, այլ նաեւ անմիջական մասնակցող եւ անդամ այն բոլոր քաղաքական ժողովներու եւ քաղաքական դէպքերու, որոնք պսակեցան Մայիսի 28ի յայտարարութեամբ: Ի հարկէ աղատադրական շարժումը մեր ազգի մէջ գոյութիւն ունէր երկու դար առաջ: Մի շարք մարդիկ դրչով, խօսքով քարոզում էին աղատութիւն: Հաղարաւորներ կուում էին կուլի դաշտում պաշտպանելով մեր ազգայիններու իրաւունքները եւ կեանքը անդամ:

Դաշնակցութիւնը մօտ յիսուն տարի առաջ կազմուեցաւ մեր դատը պաշտպանելու համար: Այս բոլորը իբրեւ հետեւանք ունեցաւ հայ ազգային զգացումի արթնացումը, որ հետզհետէ ստանում էր որոշ պահանջներու ձեւակերպումը:

Բերլինի համագումարը Թուրքիոյ Հայերուն համար եղաւ առաջին քայլ: Բարենորոգումներու ծրագիրը եղաւ երկրորդ: Իսկ Ռուսիոյ Հայոց համար առաջին անգամ ներկայացաւ հնարաւորութիւն արտայայտել իրանց պահանջները 1906 թւին: Երբ Ռուսաստանում պատահեցաւ առաջին յեղափոխութիւնը եւ կառավարութիւնն զգաց անհրաժեշտութիւնը թոյլ տալու բոլոր ազգերուն ներկայացնել իրանց ազ-

դային պահանջները, — հաւաքուեցաւ Թիֆլիսի մէջ առաջին Հայկա-
կան Համագումար եւ կազմուեց «Հայկական պահանջներ» ցանկ:
Մ. Պապաջանեանը եւ ես խմբագրեցինք մօտ քսան պահանջներ, որոնք ստորագրուեցին մօտ տասը հազար մարդկանց կողմից եւ ներ-
կայացուեցան կառավարութեանը: Համագումարը, որը չափազանց
բազմամարդ էր, ներկայացնելով այս դիմումը, պահանջում էր շատ
չափաւոր բաներ, օրինակ, թողնել հայ դիւնորներուն ծառայել Կով-
կասում, պահպանել որոշ իրաւունքներ հայ դպրոցներու, ապահովել
քոչւորներու անկախութիւնը, մտցնել որոշ տեղական ինքնավարու-
թիւն եւայլն: Բայց դա առաջին քայլն էր հայկական ինքնորոշ-
ման: Դրանից յետոյ եղան բազմաթիւ «Հայկական համագումար»ներ,
եւ տարիների ընթացքում պահանջները դառնում էին աւելի ուժեղ,
աւելի կարեւոր եւ ամէն անգամ զգացում էր առանձին անհրաժեշ-
տութիւն ստեղծելու Կովկասում ազգային հողամաս, — հայկական
մի երկիր: Պէտք է ասել, որ Հայերը ապրում էին Վրաստանում
(400.000 հոգի), Ատրէշյանում (մօտ 200.000 հոգի, Հիւսիսային
Կովկասում, իսկ Երեւանեան նահանգում խառնած Թուրքերի հետ:
Ազգային հողը ստեղծելու համար ծրագրուում էր փոխել վարչական
ոսահանները նահանգներու եւ դաւառներու: Մենք ուզում էինք
մտցնել ազգային տնտեսական ինքնավարութիւն, որի անունն էր —
Զեմստիօ: Մի խօսքով 1914—1915 թւին, այսինքն տասը տարի առա-
ջին ժողովից յետոյ արդէն պարզ խօսուում էր հայկական հողը ստեղ-
ծելու մասին:

Դայիս է պատերազմ: Կազմուում են հայ կամաւորական դուռ-
դեր: Գրաւուած է Տաճնահայաստանը: Արդէն խօսուում են հայ ինք-
նավարութեան մասին: Յանկարծ 1917 թւին գառնանք բռնկուում է
երկրորդ ուսական յեղափոխութիւնը: Նորից Ազգային Պորհուրդը
գրաւում է բնդհանուր ուչադրութիւնը: Նա գլուխ է կանգնում հայ
ազգային շարժմանը: Ի հարկէ նորա ոգին եւ ոյժը — Հ. Յ. Դաշ-
նակցութիւնն է որ արտայայտում էր հայ ազգի կամքը եւ ոյժը: Այ-
նանք ուսական երրորդ յեղափոխութիւնը տայիս է իշխանութիւնը
մեծամասնականներին: Ռուսական բանակը թողում է Կովկաս: Մենք
մնադինք մենակ: Սկսում է հերոսական շրջան մեր ազգի համար:
Նախ Կովկասը յայտարարում է իրան անկախ Ռուսաստանից (ապրիլ
1918 թւին): Դա — Տրայիդոնի բանակցութիւններից յետոյ, որ տե-
ղի ունեցան փետրուար մէկից մինչեւ ապրիլի մէկը: Բայց եւ նորից
կովկասեան անկախութեան ընթացքին, որ տեւեց մօտ վեց շաբաթ,
զգացուեց, որ Կովկասի ազգեր ունեն արդէն ինքնուրոյն դէմքեր, ա-
ռանձին շահեր, տարբեր ձգտումներ, — մի խօսքով առանձին պետա-
կան դէմք, — եւ Մայիսի 28ին, ունենայով արդէն սեփական հող,
բանակ, կառավարութիւն, մենք հռչակեցինք Հայաստանի անկախու-
թիւնը: Իսկ յետո՞յ: Յետոյ սկսեցան շնորհիւ մեր քաջ բանակի,
Դաշնակիցներու աջակցութեանը եւ մեր անմասն ազգի ինքնազործու-
թեանը եւ Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան ջանքերուն, շինարարական
պետական աշխատանք, սահմաններու ընդարձակումը եւ իբրեւ պսակ

մեր ազգային կեանքի — Մայիսի 28 — 1919 թւի — Միացեալ Հայաստանի հռչակումը: Դա վերջին օղակն էր այն շղթայի, որը սկսեց դարեր առաջ եւ դեռ հեռու է այն օրը, երբ հայ ազգը կարողանայ իրան զգալ հանգիստ եւ բաւարարւած իրա քաղաքական պահանջների մէջ:

Այսօր, այս հանդիսաւոր օրը, երբ մենք տօնում ենք մեր անկախութեան 20րդ տարեդարձը, ես ուզում էի ցոյց տալ, որ Մայիսի 28ը պատահական պատմական դէպքերու հետեւանք չէ, — այլ բնական եւ անխուսափելի երեւոյթ է, որ մի օր պիտի պատահէր: Բոլոր ազգերը, որոնք ապրում են ազգային անկախութեան զաղափարով, — հասնում են իրանց նպատակին երկու ուժերու ներդաշնակ դործակցութեամբ՝ սեփական ուժի եւ արտաքին նպաստաւոր պայմաններու: Չեխեր, Լեհացիք, բալթիկեան ազգեր, Ֆինլանտացիք, Արաբներ եւ ուրիշ ազգեր, որոնք վերջին մեծ պատերազմից յետոյ կարողացան վերսկսել իրանց ազգային կեանքը — դարերով պատկանում էին օտար ազգերու — Ռուսներուն, Գերմաններուն, Տաճիկներուն, Աւստրիացիներուն, — եւ միացած ուժերով ազատեցան: Մենք էլ նրանց շարքում էինք: Նրանք աւելի բաղդաւոր եղան, քան թէ մենք: Ոչ թէ նորա համար, որ մեզ պակասում էր ներքին ուժ կամ պարաստութիւն — ո՛չ, — պատճառը այն էր միմիայն, որ նրանց համար արտաքին պայմանները եղան աւելի նպաստաւոր: Բայց, ոչի՛նչ: Թէեւ մեր ժողովուրդը արդէն 24 տարի ապրում է ահռելի պայմաններու մէջ եւ տեսաւ ջարդ եւ պատերազմ, հալածանք, որբերու ահազին սերունդը, աղքատութիւն, աքսոր, գաղթականութիւն, սարսափելի ուժեղներ եւ ամէն տեսակ զրկանքներ, — մենք լի ենք ոչ թէ յոյսով, այլ եւ համոզումով, որ մեր իսկական անկախութիւնը դեռ պիտի գայ եւ մեր ազգը պիտի հաւաքւի Միացեալ եւ Ազատ Հայաստանի մէջ:

Կեցցէ այս լուսաւոր օրը:

Այդ որմերուն տակն են, հիմնաքարերու հաւասար, եւ մաթին մէջ խեղդամահ՝ Անոնք որ օր մը, փառքի օր մը, պատմութեան մը, օր մը հերոսութեան, Չարիքին օրէնքները պատուեցին արդարութեան առաւօտի մը ի խնդիր, Անոնք որ իրենց անձը զոհել ուզեցին Գաղափարին խորանին առջեւը կանգուն, Անոնք որ թշնամիի սուրին դիմաց, մեր կեանքին համար, իրենց սուրը շողացուցին:

«Հայորդիները», Գ. Շարք

ՍԻԱՄԱՆԹՕ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ Կ'ԸՍԷ...

Եթէ ուրիշ որ եւ է արժէք մէկդի դնէինք, միայն կոուած բլլալու իրողութիւնը բաւական էր, որպէսզի մարդիկ երկիւղածութեամբ խոնարհէին Մայիս 28ի յիշատակին առջեւ:

Եւ ի՞նչ կռիւ... Նոյն իսկ եթէ միայն ինքնապաշտպանութեան համար մղուած բլլար:

Միայն մեր մէջ է որ մարդիկ շուտ կը մոռնան անցեալը, կամ բանդիտութիւն կը սեպեն «պատահմունք»ի, «դէպքերու դասաւորման» վերադրել անվիճելի նուաճումներ եւ փաստեր:

Եւ միայն մեր մէջ է որ նոյն իսկ թափուած արեան խորհուրդը կը շփոթեն առօրեայ իմաստակութեանց հետ:

Ո՞վ կրցաւ նկարագրել այդ օրերը, — 1918ի սկիզբէն մինչեւ Մայիս 28: Ո՞վ պիտի կրնար պատկերացնել, այսօր, այն ահաւոր հեռանկարը, որ կը սպառնար արարատեան դաշտն ալ խեղդել արեան դետերու մէջ:

Թնդելով Երզնկան ու Կարինը, թշնամին կը խոյանայ դէպի Կարս եւ Ալեքսանդրապոլ: Կը պարպուին այս երկու քաղաքներն ալ, իբրեւ հետեւանք դիւային դաւերու: Հայկական զօրքը երկուքի բաժնուած, կը նահանջէ դէպի Ղարաքիլիսէ եւ Բաշ Արարան:

Թշնամին լրբացած էր ոչ միայն իր անարգել յառաջխաղացութեամբ եւ արիւնածարաւ ախորժակներով, այլ եւ նոր ուժերու կուտակումով: Իսկ հայկական զօրքը, արդէն սակաւաթիւ եւ պաշարուած, կը ներկայացնէր ցիրուցան եւ ուժասպառ վիճակ մը:

Ականատես մըն է որ կը պատմէ (բժ. Յ. Մելիքեան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925 մայիս) .

—«Մայիս 21ին գնացիմ Էջմիածին, գօր. Սիլիկեանի մօտ, խնդրելու որ նկատի առնելով մեր գնդի կրած նեղութիւնները, սկըսած Երզնկայէն մինչեւ այստեղ, մի փոքր հանգիստ տրի գնդին»:

Զօրավարը պարզելով կացութիւնը, կը տեղեկացնէ Դանիէլ բէդ Փիրումեանի յաղթանակը Իզդիրէն դէպի Սարդարապատ, նաև Դրոյի յաջողութիւնները Բաշ Արարանի մէջ: Եւ կ'ազդարարէ .

—«Այժմս մեզ համար կեանքի եւ մահու հարց է դրուած. այստեղ է որ մեմք պէտք է գարնեմք Տաճիկների հետ. ուստի հանգստի մասին խօսք լինել չէ կարող»:

Նոյն գիշերն իսկ հրաման կը տրուի որ այս գունդը առտուն կանուխ անցնի Սարգարապատ: Գարեգին արք. ալ կրակոտ ճառ մը կը խօսի, — դէպի մարտ:

Կռի՛ւ, կռի՛ւ: Բայց ի՞նչ պայմաններու մէջ.

— «Օղբ բառականին տաք էր. ջուր չկար. ծարաւը սոսկալի տանջում էր զիմուրներին: Ճանապարհին պատահում էին փոս քարեր, ձիու սմբակների հետքեր, որոնց մէջ մնացել էր անձրեւի ջուր: Զիմուրներն ազահարար թափում էին դրանց վրայ եւ ջուրը ծծում: Որքան աշխատում էի թոյլ չտալ այդ հակառոջապահական ֆայլն առնելու, չէր յաջողում ինձ: Վերջը ծարաւից հարկադրւած, ես էլ դիմեցի նոյն միջոցին, մի փոս ֆարի մէջ եղած ջուրը ազահարար ծծելով»:

Գրողը գրադէտ չէ, որպէսզի գունաւորէր պատկերը: Միայն իր տեսածն է որ կը նկարագրէ: Եւ միայն իր գունդին մասը: Այն ալ չափազանց համառօտ եւ տժգոյն:

Իսկ անդին, ի՞նչ վիճակի մէջ էր Երեւանը, որ ոչ փախչելու ելք ունէր թշնամի գրոհին առջեւ, ոչ ալ որ եւ է յոյս՝ արտաքին օգնութեան:

Նորէն ականատես մըն է որ կը պատմէ (Ա. Աստուածատրեան, «Վէմ» 1935, քիւ 9).

— «Երեւանի ու նրա շուրջը խմբուած հայութիւնը մահու եւ կեանաց պայքարի էր ելել իր դարաւոր ու նամարդ քշնամու դէմ, որ եկել ու բախում էր վաղարշապատի դռները: Ժողովուրդների կեանքում լինում են վայրկեաններ, որոնք խորքից ախօսում են նրա հոգին ու անջնջելի կերպով տպաւորում յետագայ սերունդների յիշողութեան մէջ: Վայրկեաններ, երբ ժողովուրդը հանդէս է բերում բարոյական հոյակապ կորով, երկաթ է կամք, բազկի անյաղթելի ուժ: Ամէն մի ժողովուրդ իր պատմութեան ընթացքում ունեցել է հերոսական դրուագներ, բայց կան հերոսութիւններ որոնք հաւասար են հրաշքի: Ըստ ամենայնի բնական պէտք է համարուէր, եթէ Երեւանի հայութիւնը պարտուէր Սարգարապատի տակ: Եւ ոչ մէկ լեզու հնարաւոր կը համարէր դատապարտութեան խօսք ասել նրան. — Բոլոր պայմանները դասաւորուէր էին յօգուտ Տանիկների եւ ի վնաս Հայերի: Անգամ այսօր, տարիներ յետոյ, մարդ առանց ներքին դողի անկարող է յիշել նոյն օրերի յուսահատական, դժոխային պայմանները: Աշխարհից կտրուած, շրջապատուած հազարաւոր անտուն եւ անտեղ հարազատներով, պարեմաւորման դժոխային կացութիւն. հազորդակցութեան ողբալի միջոցներ, ոչ մի տեղից ոչ մի մխիթաւական, յուսատու ձայն, ու դրա փոխարէն՝ հառաչանքներ, արտասուքներ, անվերջ վիշտ: Երեւանի գործիչները մնացել էին խաւրով. նրանց ունեցած տեղեկութիւնները աւելի հեռուն չէին գնում, քան Երեւանի այն օրերու իշխանութեան սահմանները: Ի՞նչ էր կատարում այդ սահմաններից դուրս՝ անյայտ էր: Բոլոր դռները գոց էին, բանալիները՝ քշնամու ձեռքը: Հնարաւոր էր մտածել յաղթութեան մասին: Երեւանում ոչ ոք այդ մասին չէր մտածում: Ինք-

նապաշտպանութիւն, — այդ էր միակ մտահոգութիւնը. թոյլ չտալ որ Տանիկը աւելի յառաջանայ, մտնի Երեւան եւ ազատ մնացած հայկական շրջանները»:

Ուրեմն, այդ համատարած անստուգութեան եւ յուսահատութեան մէջ, կը տրուի յանդուգն վճիռ մը, — կռիւ, որ եւ է դնով:

Եւ կը գտնուի մղիչ, վարիչ ուժն ալ: Նոր օրերու բառով՝ «Առաջնորդ»ը — Արա՛մ:

Պատմութիւնը կ'ըսէ թէ հայկական ուժերը կոուեցան ճակատ ճակտի, մոլեղնօրէն, եռապատիկ աւելի զօրաւոր եւ կանոնաւոր բանակի մը դէմ:

Բժ. Մելիքեան 10·200 կը հաշուէ հայկական զօրքը, Սարգսրապատի դաշտին վրայ, 16 թնդանօթով: Ուրիշ աղբիւրներ ալ կը հաստատեն թէ այդ ճակատագրական օրերուն, հայկական զօրքին թիւն եղած է 12·000, թրքականը՝ 35·000, անշուշտ շատ աւելի վարժ եւ սպառազէն:

— «Որոշուած օրը, Մայիս 22ին, սկսաւ շատ ուժեղ կռիւ: Մեր բանակը երբեմն պակոււմ, երբեմն գնդակների տարափի տակ վազում էր դէպի Տանիկները: Հրացանների, գնդացիների համագարկները, քնդանօթների գոռոցները քնդացնում էին օդը: Հասան Փաշայեանի հետ կանգնած էի մի բարձր տեղում: Դիտակով նկատում էինք թէ ի՛նչպէս մեր քնդանօթները թշնամու շարքերը յառաջ էին բերում աւերածութիւններ:

... Երեկոյեան ժամը 5ին կռիւը դադարեց մեր փառաւոր յաղթանակով:

Նոյն օրը, Բաշ Արարանի ուղղութեամբ մեր զօրքը մեծ յաջողութիւն էր ունեցել եւ Տանիկներին բշել մինչեւ Ալեքսանդրապոլ:»

Մայիս 28ին ընդհ. Սպայակոյտը կը հաղորդէր պաշտօնական դեկոյցով մը.

— «Թուրքերը երեք օրուան կռիւներից յետոյ, ջարդուած են եւ նահանջում են հապնեպով: Մեր զօրամասերը քայլ առ քայլ հետապնդում են նրանց: Ոգեւորութիւնն աներեւակայելի է»:

Կռիւի այս թափը պիտի տանէր մինչեւ Ալեքսանդրապոլ, երբ գինադադար հռչակուեցաւ, Պաթումի մէջ սարքուած խաղերով:

Կրնայի՞ն յաղթել, Ալեքսանդրապոլն ալ ետ առնել, եթէ չսպասէք այս անակնկալը:

Հարցը այդ չէ՛. այլ կոուեջու տենդը: Ինքնապաշտպանութեան թափը: Յաղթելու վճռականութիւնը, որուն մասին երբեք չեն խօսիր փոքրօգի եւ թերխաշ մարդիկ, երբ պատմութիւն սերտել կը կեղծեն:

*
**

Պատմութիւնը կ'ըսէ թէ հայկական ուժերը կը բաղկանային ժողովուրդի բոլոր խաւերէն: Առանց դասակարգի կամ դաւանանքի խտրութեան:

Մէկ խօսքով, համաժողովրդական ուժ մը, որ տարբերային թափ կը ստանայ, ինքն իր մէջ կը տասնապատուի, զարնելու եւ զարնուելու գիտակցութեամբ:

Ի վերջոյ չմոռնանք որ այդ ուժը կազմուած էր դարերով ստորկութեան եւ ջլատման դատապարտուած ժողովուրդի մը զաւակներէն, իսկ իր դիմացը կը դանուէր դարերով սպառազէն եւ ուղիւստ պետութեան մը բանակը:

Պատմութիւնը կ'աւելցնէ թէ արդիւնքը յարգանք ներշնչեց նոյն իսկ թշնամի հրամանատարին:

Արդ, միայն այս սարազան բաւական չէ՞ր, որպէսզի մարդիկ ճշնէին ոչ թէ մոռացութեան տալ, նսեմացնել կամ խեղաթիւրել Մայիս 28ը, այլ աւելի ուժգնօրէն եւ դիտակցօրէն պանծացնել, արծարծել եւ ողջունել դայն, իրրեւ ասող մը լուսաճաճանչ: Իրրեւ մարմնացեալ խորհրդանշանը քաջութեան, վճռականութեան, յանդգնութեան եւ յաղթանակի:

Ո՞ւր է տեսնուած որ ժողովուրդի մը զաւակներուն մէկ մասը վիճի միւսին հետ, իր սեփական փառքը օրուան եղանակներուն համաձայն տարփողելու կամ նսեմացնելու համար:

Եւ ի՞նչպէս կարելի է խօսիլ այսօրուան կամ վաղուան հայրենիքի մասին, դատ վարել յանուն այս ժողովուրդին ազատագրութեան, երբ այնքան շուտ կը մոռնան նոյն իսկ երէկուան պատմութիւնը:

Ո՞րքան ճիշդ է առածի կարգ անցած խօսք մը, — Ամէնէն շուտ կորսուելու դատապարտուած են այն ժողովուրդները որ կը կորսնցնեն իրենց յիշողութիւնը:

Բարերախտարար, բուն ժողովուրդը չէ որ կորսնցուցած է իր յիշողութիւնը, այլ անոր «ուսումնական» դասը: Անոր ալ մէկ մասը:

Ոչինչ: Պահակները արթուն են: Աւելի դիտակից եւ հօր՝ քան տարի վերջն ալ, մինչ կարմիր առաքեալներուն — ներքին զաւաղիրներուն — իմաստութիւնը չկրցաւ փրկել ոչ իսկ իրենց կեանքն ու պատիւը...:

ԱՌԿԱՅԾ ՃՐԱԳ

Յաղթանակի գիշերն է այս տօնական.—

Հա՛րս, եղ լեցուր ճրագին.

Պիտի դառնայ կռիւէն տրդաս յաղթական.—

Հա՛րս քիթը առ պատրոյզին:

Սայլ մը կեցաւ դըրան առջեւ, հորին քով.—

Հա՛րս վառէ՛ լոյսը ճրագին:

Տըղաս կուգայ ճակատն հրպարտ դափնիով.—

Հա՛րս, բե՛ր ճրագը շեմին:

Բայց... սայլին վրայ արի՞ւն եւ սո՞ւգ բեռքեր են...

Հա՛րս ճրագդ ասդի՛ն երկարէ:

Հերոս տրդաս հոն գարնուած է սըրտէն.—

Ա՛խ, հարս, ճրագըդ մարէ՛...

«Հեթանոս Երգեր»

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՀՐԱՇՔԸ

Այն օրերին Ռուսաստանը քաղաքացիական կռիւներով էր բռնուրւած, եւ կովկասեան ճակատի բանակը շուրջ էր դէպի տուն: Յաղթական էր թիւրք-դերման զինակցութիւնը:

Կովկասեան ժողովուրդները մի սլահ մնացին իրենք իրենց, մէն-մենակ: Եւ ուսի մտրակով զսպւած միջցեղային ատելութիւնն ու կիրքը, յանկարծ, սոսթկացին հիւսիսից հարաւ, երկրի ամբողջ տարածութեան վրայ:

Հայ, թուրք, վրացի, լեռնական ցեղեր կատաղի մոլեղնութեամբ միմեանց դէմ ելան: Եւ մինչ սրանք իրար էին յօշոտում, Վէհիբ փաշայի գումարտակները քայլ առ քայլ մօտեցան Կովկասի դռներին: Ընկան Երզնկան ու Բարեբղըր, Կարինն ու Տարօնը: Ապա՝ Սարրղամիչ, Բաթում, Կարս եւ Ալեքսանդրապօլի երկաթուղային հանգոյցը:

Վէճ, նախանձ, դաղտնի դաւեր թիֆլիսի Սէյմում: Տրապիզոնի եւ Բաթումի անպտուղ բանակցութիւններ: Թիւրքը յաղթական իր կամքն է թելադրում Կովկասին, որի իսլամ զաւակները սրտատրոփ անձկութեամբ սպասում էին հարազատ հաւատակիցների ազատարար դալստեան:

Ողբերգական օրեր Հայաստանի համար: Իսպառ կտրած արտաշխարհից: Մենակ ու յըւած: Չախջախւած եւ անօգնական: Ամէն կողմ աւեր ու աւար: Որբ ու գաղթական: Ողբ ու կական: Սով ու համաճարակ հիւանդութիւններ: Պարտութիւն եւ մահ: Հայոց աշխարհը՝ մեռելների կղզի, համատարած գերեզմանատուն: Իսկ Վէհիբ փաշայի գումարտակները գրաւել են Շիրակը, Արագածոտնը, մտել են Արարատեան դաշտ եւ արագ շարժումով մօտենում են Էջմիածնին ու Երեւանին:

Ո՛չ մի տեղից ո՛չ մի յոյս: Փախո՞ւստ. բայց ո՞ւր: Թիֆլիսի ու Բագրի ճամբաները՝ փակ: Պարսկաստանի երկաթուղին ապստամբ շարուրդիների ու նախիջեւանցիների ձեռքը: Իսկ հարաւից եւ արեւմուտքից՝ թիւրքն է խուժում՝ վրէժխնդիր ու կոտորող: Մա՛հ ու մահ — ուրիշ ելք չկայ:

Ու յանկարծ. «Հայե՛ր, շտապեցէ՛ք հայրենիքը ազատելու», որոտաց ընդհանուր յուսալքութեան մէջ Զօրավար Միլիկեանի ձայնը:

Յաւիտեան տանջւող ու միշտ կենսունակ ու յաղթական Հայի ոգին է խօսում այդ օտարացած ու նո՛ր միայն, տառապանքի ծովում իր ազգային ինքնութիւնը ճանաչած Հայ զօրավարի բերանով։ —

«Հայեր, շտապեցէ՛ք հայրենիքը ազատելու։

«Հասել է բոսնի, երբ իւրաքանչիւր Հայ՝ մոռանալով իր անձնականը, յանուն Մեծ Գործի՝ հայրենիքի փրկութեան եւ իր կնոջ ու աղջիկների պատուի պաշտպանութեան պէտք է զործ դնէ իր վերջին ճիգը՝ թշնամուն հարւածելու համար։

«... Հայե՛ր, ժամանակը չէ դանդաղելու։ Մինչեւ յիսուն տարեկան ամէն տղամարդ՝ զէնքի՛ տակ։ Ես պահանջում եմ ամենքից ներկայանան սեփական զէնքով ու փամփուշտներով հայրենիքի պաշտպանութեան համար։

«Հայուհիներ՛, յիշեցէ՛ք հինգերորդ դարու փափկասուն տիկնանց, որոնք ողբերգի իրենց ամուսիններին զէպի Մեծ Գործը, անմահ Վարդանի կոիւների ժամանակ։ Հետեւեցէ՛ք նրանց օրինակին։ Խրախուսեցէ՛ք ու զէպի կոի՛ւ մղեցէ՛ք ճակատ դնալուց խուսափող վախկոտներին։ Հաւաքեցէ՛ք սաղմամթերք, հաց, հագուստ եւ ուրիշ մթերքներ...»

«Ոտքի՛ ելէ՛ք։ Դէպի՛ սրբազան պատերազմ։»

Եւ հինգերորդ դարու ոգիով ներշնչուած այս կոչը անարձագանդ չմնաց։ Ծարժւեց, մէկ մարդու պէս ոտքի ելաւ ողջ Արարատեան դաշտի ժողովուրդը, յաղթելու վճռական կամքով։ Ազատութի՛ւն կամ Մահ։ Ազատութեան սրբազան հուրը ողբիտխեց ամէնքին։ Եւ երբ թիւրքական զօրքերը, հետեւելով երկաթուղու գծին, երեւացին մի կողմից Սարգարապատի մօտերն ու Արազածի լանջերին, իսկ միւս կողմից՝ Փամբակի ձորում, իրենց առջեւ դտան առիւծասիրտ հայութեան երկաթէ կուրծքը։ Եւ կատարեց Սարգարապատի հրաշքը։

Պատմութիւնը ասում է.

«Արարատեան դաշտի ժողովուրդը մի մարդու պէս ոտքի է կանգնում։ Գործում են ամէնքը։ Ազգային Խորհուրդը վարում է բանակի լրացման, կազմակերպման եւ մատակարարման գործը։ Հրամանատարութիւնը կարգաւորում ու բարձրացնում է զօրքի մարտական ոյժը։ Զօր. Սիլիկեանը մի շարք հրամաններով ու կոչերով խրախոյս է ներշնչում զինուորներին ու հասարակութեան։ Ամէնքը լծում են թիկունքային աշխատանքի։ Կանայք, օրիորդներ՝ ուտելիք, ծխախոտ, վիրակապներ են պատրաստում։ Հողերականութիւնը խաչ ու քարոզով մտնում է ժողովրդի ու զօրքի մէջ։ Գարեպին Յպ. Յովսէփեանը շրջում է մի մասից միւսը եւ իր հրաշունչ ճառերով բարձրացնում է զօրքի տրամադրութիւնը։ Կրկնում էին Վարդանանց պատմական օրերը» ...

Հայոց ուժերը բաժանուած էին երկու մասի. Բաշ-Արարանի ճակատի պետն էր Դրօն, Սարգարապատի ճակատում՝ Դանիէլ Բէգ Փրութեանը։ Զօրքերի ընդհանուր հրամանատարն էր Զօր. Սիլիկեանը։

Կոիւները սկսեցին Սարգարապատում... Մայիս 23ին Զօր. Սիլիկեանը տւեց հակայարձակման հրաման։ Հայկական ուժերը նետ-

ւեցին առաջ: «Բռնկւեց կատաղի ճակատամարտների երկար մի շարք: Թիւրքերը ցոյց տւին յամառ դիմադրութիւն՝ անցնելով բազմաթիւ հակայարձակումների... Որոտում էին թնդանօթները, որոնց գոռոցը հասնում էր մինչեւ Երեւան, ուր նոյնպէս տիրում էր տենդոտ եռ ու զեռ: Թիկունքից սայլերով, էշերով, ձեռքերով ոաղմամթերք էին հասցնում կուռղներին, հաց, ծխախոտ, խմելու ջուր...: Բազմաթիւ կամաւորներ՝ ծեր ու երիտասարդ՝ ոաղմաճակատ էին շտապում: Ծակատի դինուրը չէր միայն — ամբողջ երկիրը մի մարդ, մի շունչ դարձած՝ կուռում էր մահացու թշնամու դէմ:

«Մայիս 24ին Թիւրքերը դիմեցին փախուստի: Մերոնք հալածեցին ողևորւած ... Յաղթութիւնը մերն էր »...:

Տաք ճակատամարտներ նաեւ Ղարաքիլիսայում ու Բաշ-Արարանի ճակատում: Այստեղ էլ կռիւները տեւեցին մի քանի օր, բայց Դրօի հմուտ ղեկավարութեան տակ Հայերը յետ շարտեցին թշնամուն Արարանի բարձունքներից:

Մայիս 28ին ամբողջ ճակատի վրայ, Սարգարապատից Բաշ-Արարան, Թուրքերը նահանջում էին անկարգ: «Թիւրքերը, երեք օրւայ կռիւներից յետոյ, ջարդւած են եւ նահանջում են հապճեպով... Մեր զօրամասերը քայլ առ քայլ հետապնդում են նրանց: Ողևորութիւնը աներեւակայելի է», — հաղորդում էր Զօր. Սիլիկեանի սպայակոյտը:

Թիւրք զօրքը փախչում էր եւ Հայր հալածում: Այլեւս փոխվրբէժի մասին էր մտածում Սիլիկեանը. յետ առնել Ալեքսանդրապոլը, յարձակւել ու վերադրաւել Կարսը:

Սարգարապատի յաղթութեան յաջորդ օրն իսկ, Մայիս 29ին, նա մի նոր կոչ ուղղեց ժողովրդին. —

«Հայեր: Մեր քաջարի զօրքերի հերոսական գործունէութիւնը շարունակւում է, եւ թիւրք զօրքերը նահանջում են:

«Մենք պէտք է յետ առնենք Ալեքսանդրապոլը, որը այնպէս նենգօրէն գրաւեցին Թիւրքերը:

«... Մի՛ դանդաղէք, Հայեր: Ծտապով խմբւեցէք խիտ ու համերաշխ շարքերով, վռնտեցէ՛ք թշնամուն մեր հայրենի արիւնյաների հողից, եւ թո՛ղ ձեզ հետ լինի ձեր յետնորդների օրհնութիւնը:

«Դէպի՛ դէնք բողոքը:
«Դէպի՛ Ալեքսանդրապոլ:» *)

Եւ, իսկապէս, Արարատեան Աշխարհը այդ օրերին ապրում էր Ալեքսանդրապոլը վերադրաւելու տենդով: «Մի երեք-չորս օրից յետոյ մենք կը հասնենք մեր նպատակին», վստահացնում էր Սիլիկեանը: Եւ ամէնքը հաւատում էին:

Եւ մինչ հայկական բանակը պատրաստւում էր նոր յարձակման, հասաւ սպարապետ Նազարբէգեանի հրամանը. —

*) Բոլոր մէջքերումները առնւած են մեր «Հայաստանի Հանրապետութիւն» գրքից, էջ 118-23:

Բաթումում ստորագրւած էր հաշտութեան դաշնագիր Օսմանեան կայսրութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ: Պէտք էր վար դնել դէնքերը...

Մոխիրների եւ տառապանքի միջից ծնունդ էր առնում Մանուկ Հայաստանը: Փոքր, հիւժւած, «անձեւ քօսի եւ աւերակների կոյտ», բայց — Հայաստանի Հանրապետութիւն: Առաջին անգամ, դարերի ստրկութիւնից յետոյ, Հայը կոչւում էր պետական կեանքի եւ Հայաստանը դառնում էր անկախ պետութիւն: Եւ Հայաստանի անդրանիկ Խորհրդարանի առաջին նախագահ Ա. Սահակեանի բերանով հայ ժողովուրդը յայտարարում էր աշխարհին իր վճռական հաւատը.—

«Երկրի սահմանները քարացած չեն կարող մնալ միշտ. ես հաւատում եմ, որ մեր երկրի սահմանները կ'ընդարձակւեն կեանքի երկաթէ ուժով»...

Եւ ընդարձակեցին: Հայաստանը նորից տեսաւ վերելքի եւ անկման օրեր: Նոր փոթորիկներ եկան ու անցան: Եւ հիւսիսի Բորէասը դեռ շարունակում է իր սառցէ գրկում կաշկանդւած պահել մեր Հայրենիքը, բայց Հայաստանի Հանրապետութիւնը կայ ու կը մնայ:

«Երկրի սահմանները քարացած չեն»... Քարացած չեն եւ ուժ-ժիւղները: Սուլթանների եւ ցարերի դահերի խորտակումը տեսանք. կը տեսնենք եւ Ստալինների բռնապետութեան փլուզումը: Եւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը նորից կը տեսնենք ազատ եւ անկախ:

Այս է խորհուրդը Սարգարապատի հրաչքի:

Բ Ա Գ Ո Ի Ն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ՆՈՐԱ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏԻՑ

Համաշխարհային պատերազմը շարունակում էր նոյն կատա-
ղութեամբ...

Օգտուելով պատերազմական դործողութիւններից, տաճիկը իր
վերջին հարուածը աշխատեց իջեցնել հայութեան գլխին: Պատմու-
թեան մէջ չլսուած ոճիրներով լցրեց մեր երկիրը եւ ամէն տեսակ
հրէշային միջոցներով ի չիք ուզեց դարձնել ամբողջ տաճկահայու-
թիւնը...

Ըստ երեւոյթին կարծես այդ բոլորը հայութեան վերջին դոհա-
բերութիւններն էին լինելու, տաճիկը պարտւում էր եւ մեծ ջարդեր
կրելով իր քայքայուած բանակը քաշոււմ էր երկրի ներսերը: Նա
պարպել էր արդէն համարեա բոլոր հայկական նահանգները...

Հայութեան կազմակերպուած բազուկը հնար եղած սահմաննե-
րում իր դոյութիւնն էր ցուցադրում եւ սրբազան վրէժով լցւած
պատասխանում էր բոլոր ոճիրներին... Չեւակերպւում էր կարծես
Հայաստանը իր պատմական սահմանների մէջ... դարերով տենչացած
երազը մօտենում էր եւ, կարծես, իրականութիւն էր ուզում դառ-
նալ:

Սակայն կատարեց անսպասելին, ռազմաճակատը իրենց կրծ-
քով պաշտպանող ուսական բոլոր զօրամասերը, ենթարկելով բու-
շուկեան աւերիչ պրոպագանդային, լքում էին այն բոլորը ինչ որ
երէկ իրենց կեանքի դնով քաջարար դրաւել կամ պաշտպանել էին եւ
անասնական բնազդով բռնւած «դէպի տուն» էին նահանջում, մեր-
կացնելով հարիւրաւոր կիլոմէտր երկարող ռազմաճակատը... Թող-
նելով առաջաւոր դիրքերի վրայ անհաշիւ ռազմամթերք եւ հակայա-
կան պաշարներ, ստեղծելով թէ ռազմաճակատում եւ թէ երկրի ներ-
սը մի անպատմելի քաոս...

Ռազմաճակատի այս քաոսային վիճակը անսպասելի կերպով
վերակենդանացրեց ջախջախւած, թուլացած ու քաղցած տաճիկ
զօրքին. նա այժմ եւ ռազմամթերք եւ պարէն ունէր, նա կազդուրւել
կարողացաւ եւ շարժւել սկսեց առաջ:

Հայ փոքրաքանակ զօրամասերը, որոնց վիճակուած էր այդ հըս-
կայ տարածութիւնը պաշտպանել, դերմարդկային ճիգեր էին թա-

փում կանգնեցնելու թշնամու առաջխաղացումը, սակայն անկարող էին, նա հարիւրապատիկ անգամ ուժեղ էր:

Տաճիկը ոչ միայն կարողացաւ վերադրաւել բոլոր հայկական նահանգները այլ եւ մօտենալով Անդրկովկասի սահմաններին, սկսեց սպառնալ Սարիզամիշին, Ղարսին, Ալէքսանդրոպոլին, Երեւանին:

Որքան մօտենում էր տաճիկը Անդրկովկասին, այնքան աւելի աշխուժութիւն էին սկսում ցոյց տալ Անդրկովկասի թաթարները, որոնք մինչ այդ արտաքնապէս, միանգամայն խաղաղ էին երեւում, սակայն այժմ, աջակից դառնալով մեր թշնամուն, սկսեցին մեզ հարձակել թիկունքից:

Ենթահիւ այդ դաւադիր խաղի մի քանի ամսւայ ընթացքում Անդրկովկասի ամբողջ Արեւելեան մասը՝ Արաքսից սկսած մինչեւ Կասպից Մով, անվերադարձ կերպով ընկաւ անխիտանութեան դիրկը, միանգամայն արիւնի եւ սովի մատնելով ողջ աղգարնակութիւնը...

Ճակատի կողմից դաժան թշնամին, իսկ թիկունքից խարդախ հարեւանը մի որոշում միայն ունէին կարծես՝ բնաջնջել եւ փոշիացնել հայութեան այդ մնացորդը եւս:

Օգնութեան եւ ոչ մի յոյս, դաշնակիցները շատ հեռու էին եւ հայութեան մնացել էր միայն իր սեփական բազուկը, որի վերայ ապաւինել էր նա... եւ նա կուում էր յանուն իր դոյութեան, յանուն իր հայրենիքի փրկութեան:

Բոլոր այդ կռիւները, մանաւանդ Արարատեան դաշտի, Սարգարապատի եւ Ղարաքիլիսէի՝ լի են զարմանալի հերոսական դրուագներով, որոնք վերջ ի վերջոյ ստիպեցին մեր թշնամուն հաշի առնել հայութեան ուժը եւ ըստ այնմ վարել իր ռազմական ծրագիրը:

Այդ կռիւների մէջ բացառիկ տեղ են դրաւում եւ Բազուի կռիւները, որոնք թէպէտ տեղի էին ունենում Հայաստանի սահմաններից մի քանի հարիւր կիլոմէտր հեռու տարածութեան վերայ, սակայն ունեցան բախտորոշ դեր Հայաստանի վերաբերմամբ, շնորհիւ Բազուի կազմակերպւած ուժի, շնորհիւ Բազուի աշխարհագրական դիրքի եւ շնորհիւ Բազուի բացառիկ բնական հարստութեան՝ նրա քարիւղի: Բազուի այդ դերի մասին է, որ կ'ուզէի կանգ առնել համառօտ կերպով:

Դեռ եւս 1917 թւականի վերջերին, երբ սկսել էր դատարկել ռազմաճակատը ռուսական զօրքերից, Բազուի Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավար ընկերները, խորը դիտակցութեամբ վայրկեանի ծանրութեան առջեւ, անհրաժեշտ գտան ի մի ամփոփել Բազուի բոլոր կարեւոր մեծ եւ փոքր ուժերը եւ դրանց հետ միասին կազմել Բազուի ազգային մարմինը, հակառակ նորա, որ Դաշնակցութիւնը ներկայացնում էր համարեա Բազուի ամբողջ կազմակերպւած հայութիւնը:

Այդ նպատակով տեղի ունեցած մի շարք խորհրդակցութիւններից յետոյ կազմեց Բազուի Ազգային Խորհուրդը եօթ հոգուց, որի մէջ մբտան քաղաքի մէջ գտնւած բոլոր հասարակական հոսանքները՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չորս տեղ, Սպիլալ Դեմ. եւ Սպիլալիստ Յեղափո-

խական կուսակցութիւնների հայկական հաստատմելը եւ Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը մէջն ունենալով նաեւ Բազուի այսպէս կոչւած դրամատիրական դասը մէկական ձայներով, սակայն Դաշնակցութիւնը դիտաւորեալ կերպով հրաժարուեց իր մեծամասնութիւնից եւ մնաց երեք ձայնով, մի ձայնը դիջելով զսամատիրական դասի ներկայացուցչին, որը նոյնպէս հայ ժողովրդական կուսակցութեան էր պատկանում: Ազգային Խորհուրդը հանդիսանում էր Բազուի Հայոց գերագոյն մարմինը, որի տրամադրութեան պէտք է դրէին բոլոր այդ կուսակցութիւնների նիւթական եւ բարոյական բովանդակութիւնը:

Որպէս զի ապագայում ներքին թիւրիմացութիւններ տեղի չունենան եւ մեծ կամ փոքր հոսանքների մէջ ձայների առթիւ տարածայնութիւններ առաջ չդան, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչների առաջարկով ընդունեց հետեւեալ կարեւոր որոշումը, որ Ազգային Խորհրդի մէջ բոլոր սկզբունքային խնդիրները անցնում են ոչ թէ ձայների առաւելութեամբ այլ միաձայնութեամբ: Շնորհիւ այդ սկզբունքի, Բազուի Ազգային Խորհուրդը իր գոյութեան ամբողջ ընթացքին երբեք տարածայնութիւններ չունեցաւ եւ միահամուռ սիրով բոլորը լծւած իրենց աշխատանքին տարան իրենց պարտականութիւնը:

Բազուի Ազգային Խորհուրդի այդ ձեւի կազմակերպութեան շնորհիւ միանգամայն ընդմիջտ վերացան եւ ներքին մտայնութիւններ քաղաքի հայ ազգարնակութեան մէջ եւ բոլորը, կարելի է ասել անխրտիր կերպով, ենթարկւեցին այդ գերագոյն մարմնի հեղինակութեան եւ հրահանգներին:

Բազուի Ազգային Խորհրդի գլխաւոր դերը կայանում էր նիւթապէս եւ ֆիզիքապէս նպաստել ռազմաճակատի գործին:

Դեռ եւս չէր կազմակերպուել Բազուի Ազգային Խորհուրդը, երբ Բազու էր ժամանել Համազասպը եւ կամաւորներ էր ցուցակագրում ռազմաճակատ տանելու համար: Շնորհիւ այն ժամանակայ տրամադրութիւնների եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան աջակցութեան, Համազասպին յաջողեց մի քանի օրում ցուցակագրել մօտ երկու հազար կամաւորներ: Երբ Ազգային Խորհուրդը կազմւեց, այդ բոլոր կամաւորների խնամքը իր վրայ վերցրեց, ամէն կերպ աշխատելով դինել եւ զգեստաւորել բոլորին:

Սակայն շնորհիւ նորա, որ յունւար ամսից սկսած հազորակցութեան դժերը բռնեցին եւ Բազուն միանգամայն կտրւեց Թիֆլիզից ու Երեւանից, անկարելի եղաւ այդ ուժերը դուրս բերել Բազուից եւ նրանք մնացին Բազուի մէջ: Բազու մնաց եւ նոր կազմակերպւած պահեստի գումարը:

Այսպիսով մօտ չորս հազար կամաւորներ, որոնք բոլորն էլ զինւեցին Դաշնակցութեան գերագոյն ջանքերի շնորհիւ, փոխանակ գրեւալու ռազմաճակատ, ակամայից մնացին Բազուի մէջ:

Նոյն այդ ժամանակները փոքրիկ խմբակներով սկսեցին Բազու

հասնել եւ այլ եւս Բազուից առաջ չկարողացան շարժւել բոլոր այն հայ զինւորները, որոնք յատուկ կարգադրութեամբ զերմանական ռազմաճակատից հեռացել էին եւ պէտք է դնային տաճկական ճակատը:

Այդ զինւորները, որոնց թիւը հասնում էր մօտ չորս-հինգ հազարի, շնորհիւ նորա, որ չէին գտնուում կազմակերպւած զօրամասերի մէջ, ապրում էին չափազանց ծանր վիճակ, ամէն օր սպասելով, որ ճանապարհը շուտով կը բացուի եւ իրենք հնարաւորութիւն կ'ունենան Բազուից անցնելու դէպի տաճկական ռազմաճակատը:

Այսպիսով Բազուի մօտ ուր-իմն հազարի չափ զինւած ուժեր էին կեկտրոնացել, որոնք սակայն ռազմաճակատ չէին կարողանում անցնել, շնորհիւ նորա, որ Անդրկովկասի երկաթուղիները անցնում էին բացառապէս թաթարական շրջաններով եւ թաթար ղեկավարութիւնը, տաճիկների ռազմաճակատի գործին աջակցելու նպատակով, միանգամայն փակել էր երկաթուղայիծը հայ զինւած ուժերի եւ ընդհանրապէս երթեւեկութեան համար:

Հակառակ նորա, որ այդ զինւած ուժերից Բազուի եւ շրջակայքի թաթարները մեծ երկիւղ ունէին, եւ գիտակցում էին որ իրենց համար մեծ շարիք են պատրաստում, այնուամենայնիւ ջլատելու համար ռազմաճակատի մեր գործը, նրանք լաւապէս համարեցին այդ վնասը կրելու միայն թէ Հայերը չուժեզանային ռազմաճակատի վերայ: Ծնորհիւ այս դրութեան Բազուի մէջ կազմւեց մի բոլոնցք, որը զերազոյն ճիւղեր էր թափում օր առաջ իջնելու ռազմաճակատ:

Բազուի մէջ եղած զանազան խնդիրները, որոնք անդադար ալեկոծում էին Բազուի այդ ժամանակւայ հասարակական կեանքը, հետաքրքրում էին այնքան այդ զօրամասերին ինչպէս եւ Բազուի Ազգային Խորհրդին, որքան նրանք առնչութիւն ունէին ռազմաճակատի հետ:

Նոյն այդ ժամանակները Բրեսդ-Լիդովսկիի մէջ կնքած Բոլշեւիկների անպատիւ եւ ամօթալի դաշնադիրը զերազանցապէս յուզել էր եւ Բազուի բոլշեւիկներին, որոնք որոշ ուժ էին ներկայացնում Բազուի առանձնայատուկ պայմանների մէջ: Բազուի բոլշեւիկները ոչ միայն դատափետում էին իրենց ընկերներին այդ ամօթալի գործի համար այլ եւ բացարձակօրէն յայտարարում էին, որ իրենք չեն ընդունում այդ դաշնագիրը եւ որոշում ունէին ամէն կերպ դիմադրելու տանիկների ներխուժման...

Գլխաւորապէս այդ հողի վերայ էր, որ հնարաւորութիւն ստեղծուեց միմեանց հետ գործակցելու Բազուի մէջ եղած բոլոր տեսակի զինւորական եւ մարտական ուժերը, որոնք պատրաստութիւններ էին տեսնում օր առաջ շարժւելու Բազուից:

Չուր անցան Բազուի Ազգային Խորհրդի ջանքերը համոզելու Բազուի եւ Գանձակի ղեկավար թաթարներին, որ նրանք հրաժարւեն իրենց սխալ քաղաքականութիւնից եւ արդեւքներ չյարուցանեն, որ Բազուն դատարկի այդ ուժերից եւ իրենք ազատեն վտանգաւոր

բոունցֆից: Նոքա ոչ միայն մնացին անդրդեւի այլ դարձան անհանդուրժելի մանաւանդ Շամքորի դէպքերից յետոյ, երբ ջախջախել էին «դէպի տուն» վերադարձող ուսական զօրամասերը եւ իրենց լաւագոյն կերպով զինւած էին համարում:

Գանձակում կազմւած թաթարական զօրամասերը Ձիաթխանովի ղեկավարութեամբ շարժւեց դէպի Բաղու, որին պիտի միանային մի քանի վրացական զօրամասեր: Մինչ Ձիաթխանովը Քիւրդամիր կայարանում իր զօրամասերը կարգի էր բերում եւ սպասում էր նրանց թիւը հասցնել մինչեւ հինգ հազարի եւ այդ մասին հեռագրում էր Թիֆլիզի Սէյմի որոշ անհատներին, Բաղուի մէջ եղած թաթարները շարժւեցին մարտի 19ին եւ չորս օր տեւող սոսկալի կռիւներից յետոյ, որը արժեցաւ թաթարներին աւելի քան երեք հազար մարդու կեանք, թաթարները պարտուեցին, անկարող լինելով ի չիք դարձնելու Բաղուի մէջ կուտակւած ուժերը:

Շնորհիւ այդ դրութեան Բաղուի ուժերը դարձան աւելի սպասնալից եւ աւելի մեծ համարձակութիւն ստանալով, որոշեցին քանդել Բաթարական արգելիչ բոլոր պատնէշները եւ իջնել դէպի հարաւ փրկելու այն կացութիւնը, որին մատնւելու էր Անդրկովկասը թուրքերի ներխուժման շնորհիւ:

Գործը ծանր էր եւ պահանջում էր զինական ու զինւորական լուրջ պատրաստութիւններ, որին լծւեցին Բաղուի մէջ եղած ղեկավար տարրերը:

Պարսկական ռազմաճակատից ուսական զօրամասերը քաշւելուց յետոյ մերկացել էր Բաղդադի անգլիական ռազմաճակատի աջ թեւը եւ վտանգի մէջ էր այդ զօրամասը, իսկ անգլիացիք խոչոր զօրամասեր չունէին փոխարինելու համար ուսանների թափուր թողած վայրերը:

Այդ դրութիւնը փրկելու համար Բաղդադի անգլիական հրամանատարութիւնը դորժի է դնում մի քանի կարող սպաներ փոքրիկ զօրամասերով, որոնք յարաբերութեան մէջ պիտի մտնէին Պարսկաստանում գտնւած զանազան ցեղախմբերի հետ, պիտի կազմակերպէին դրանց եւ գործադրէին, համաձայն եղած պահանջի, տաճիկներին զանազան շարժումների ժամանակ: Աւելի լայն ծրագրով Բաղդադից որոշ զօրամասով շարժւում է ղեներալ Դունստէրվիլը, որի վերայ դրւած էր երկու կարեւոր պարտականութիւն՝ առաջին, վերականգնել Բաղու-Բաղդադ ռազմագիծը, ապահովելու համար Բաղդադի զօրամասի աջ թեւը, եւ երկրորդ, ինչպէս յայտնում էր ղեներալ Դունստէրվիլը իր զրքի մէջ, հետեւեալն էր. «Գլխաւոր հարցերից մէկը, որ դեռ եւս ընդհանուր պատերազմից առաջ մեծ եւ խորը հրմտութեամբ նախորոշել էին Գերմանացիները իրենց համաշխարհային դերի յանուրթիւնը իրականացնելու համար, դա Փոքր Ասիայի տիրապետութիւնն էր, որտեղից պէտք է թափանցէին Ասիայի խորքերը Բերլին-Բաղդադ երկաթուղագծով:

«Երբ 1917 թ. մարտին Բաղդադը զրաւեցին Անգլիացիները եւ

նրա վերադարձումը թուրքերի կողմից անհաւանական դարձաւ, Գերմանացիները ստիպւած էին փոխել իրենց նախկին ծրագիրը եւ Ասիայի խորքերը թափանցելու համար ընտրեցին նոր ուղղութիւն՝ աւելի հիւսիսային կողմից, այսինքն Բերլին-Բագու-Բուխարա:

«Պարզ էր, որ այդ վերջին գործելակերպի շնորհիւ Անդրկովկասը, Բագուն կարելոյ դեր պիտի խաղային, այդ իսկ պատճառով իմ վերայ դրած պարտականութեան նպատակը կայանում էր նրանում որ այդ շրջանում արգելի հանդիսանայի քուրճերի եւ Գերմանացիների շարժումներին»:

Այլ անդամներ իր գրքի մէջ Դունստէրվիլը յիշատակում է եւ Բագուի նաւթի մասին, որից չպէտք է քոյլ տային Գերմանացիներին օգտելու:

Դաշնակիցներից այս միակ պետութիւնն էր, որ իրենց արեւելեան տիրապետութիւնը չփտանդելու համար, շարժւում էր դէպի Բագու եւ դեռ եւս ապրիլ ամսից Բագուի Ազգային Սորհուրդը յարաբերութիւնների մէջ էր մտել եւ աջակցում էր նրանց Բագու մտնելուն:

Այսպիսով շնորհիւ պատերազմական գործողութիւնների Բագուն դառնում էր ընդհանուր պատերազմի կարելոյ վայրերից մէկը, սակայն իւրաքանչիւր ուժ հետապնդում էր իր քաղաքական յատուկ նպատակները:

Բագուի մէջ գտնուած ուժերի ձգտումների մասին արդէն առիթ ունեցանք խօսելու, անդլիական զօրավարը պարզեց իր կառավարութեան նպատակները, Գերմանացիները յատուկ պահանջներ ունէին, որոնք մտցրել էին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրութեան մէջ, նրանց համար կարելոյ խնդիրը Բագուի նաւթն էր, որովհետեւ առանց նաւթի չէին կարողանում զարգացնել պատերազմական գործողութիւնները, ապագայ կատասարոֆից փրկելու համար նրանց պէտք էր նաւթ եւ անհրաժեշտ էր նրանց օր առաջ հասնել «նաւթի ֆաղափին», ինչպէս իրենք էին իրենց գրութիւնների մէջ անւանում Բագուին:

Եւ որովհետեւ Գերմանացիները անկարող էին որոշ ուժեր բաժին հանել Անդրկովկասի եւ Բագուի համար, այդ դերը պէտք է կատարէին տաճիկները օր առաջ վերցնելով Բագուն: Տաճիկները բացի այդ բոլորից ունէին եւ իրենց ուրոյն շահերը, այդ ժամանակ Երևասարդ թուրքերի եւ ընդհանրապէս տաճիկների մէջ համաթուրանական դադափարներն էին դերիչսում: Օգոստոսի հինգին, երբ տաճիկները պարտեցին Բագուի պատերի տակ եւ փոխան, նրանց թողած զինուորական բոլոր հրամանագրերի մէջ ինչպէս եւ սպանների ու զինւորների անհատական նամակների մէջ միմիայն այդ միտքն էր արձարձւում, որ «մեմ Գալիս եմ Թուրքիայից մլազնելու մեզ հետ Ադրբեջանի Թաքարին, Սարքերին, Աղւաններին եւ ստեղծելու մի նոր եւ մեծ պետութիւն, որից պիտի սարսի սուբուղ տշխտիր, սա երաւ չէ այլ իրականութիւն»:

Բազուն գրաւելով, նրանք մեծ հնարաւորութիւններ կ'ունենային հեշտութեամբ թափանցելու Սարթերի եւ ապա Աղւանների երկիրները: Տեւակա՞ն կը լինէր այդպիսի մի պետութիւն, դա էական խնդիր չէ, փաստ է, որ նրանք ողբերգա՞ծ էին այդ դաղափարով եւ դեկալար ուժը այդ ժամանակ այն էր — ստեղծել մի մեծ եւ յայնատարած պետութիւն, իսկ դրան հասնելու համար նրանց պէտք էր օր առաջ գրաւել Բագուն:

Երբ տաճկական զօրամասերին դաւադրօրէն յանձնեցին Ղարսի բանալիները եւ նրանք անարգել կերպով իջան Հայաստանի սիրտը, դիտակցեցին, որ հեշտութեամբ չը պիտի կարողանան առաջ շարժւել, որ հայութիւնը որոշել էր թանկ ծախել իր կեանքը...

Ղարաքիլիսայի, Բաշ-Ապարանի եւ Սարդարապատի տակ Հայերի ցոյց տւած դիմադրութիւնը բերեց նրանց այն համոզման, որ լաւագոյնը կը լինէր, եթէ օր առաջ ապահովէին իրենց թիկունքը եւ յունիսի չորսին Բաթումի պայմանագրով տաճիկները ընդունեցին կան երկաթուղագծերը, Հայաստանի մայրաքաղաքից 7 կիլոմետր հեմայն չեզոքացնելու համար, նրանք իրենց ձեռքին պահեցին հայկա-Հայաստանի Անկախութիւնը, սակայն հայկական ուժերին միանգառու դրեցին իրենց թնդանօթները եւ համաձայն դաշնագրի Հայաստանի հողի վերայով շարժեցին իրենց զօրքը դէպի Բագու: Եւ յունիսի 5ին էր, որ Քիւրդամիր կայարանի մօտերը տեղի ունեցաւ առաջին ընդհարումը Բագուի զօրքերի եւ թուրքական առաջաւոր ուժերի միջեւ:

Թէպէտ թուրք հրապարակագրութիւնը ընդհանրապէս սովորութիւն չունի երեւան հանելու իր կառավարութեան որոշ մտադրութիւնները, սակայն այդ ժամանակները գտնեցին համարձակ եւ յանդուգն հրապարակախօսներ, որոնք յայտարարեցին, թէ Հայաստանի խնդրի վերջնական լուծումը կախւած է Բագուից, երբ կը գրաւենք Բագուն, կը լուծենք եւ Հայաստանի հարգը...

Տաճիկները աստիճանաբար կարողացան կենտրոնացնել Բագուի ճակատի վերայ աւելի քան 12000 կուռղ ուժեր. հակառակ այդ ուժերի գերակայութեան, այնուամենայնիւ Բագուի զօրամասերը փոփոխակի յաջողութեամբ կարողացան դիմադրել տաճիկներին եւ մինչեւ անգամ օգոստոսի 5ին մեծ ջարդ տւեցին նրանց. սակայն Բագուն կտրւած լինելով բոլոր կողմերից, ընկած զինուորներին անկարելի էր լինում փոխարինել թարմ ուժերով, այնուամենայնիւ Բագուի զօրամասերը կռիւր շարունակում էին այն խորը դիտակցութեամբ, որ իր ամէն մի օրւայ դիմադրութիւնը մի օրով երկարեցնում է Հայաստանի գոյութիւնը:

Թէպէտ օգոստոսի մէջ Բագու մտան անգլիական ուժերը, սակայն նրանք թւով քիչ էին եւ քաղաքը հնար եղաւ պաշտպանել մինչեւ սեպտեմբերի 14 - 15ը:

Բագուն ընկաւ, սակայն չազատեցին տաճիկների ձեռքերը, նը՛

րանք Բագուն ապահովելու համար պէտք էին զգուժ միանալ եւ լեռնականների հետ եւ Պետրովսկի տակ էր, որ նորից հանդիպեցին Բագուից հեռացած ուժերին եւ վերսկսած կռիւը տեւեց մինչեւ նոյեմբերի 7ը, այսինքն եօթն օր աւելի Մուսղրոսի դաշնագրից, երբ Տաճկաստանը ծունկի եկած, միանգամայն մոռանալով իր թուրանական ծրագիրը, ստիպւած եղաւ ընդունելու դաշնակիցների բոլոր պայմանները:

Հայաստանի դոյութիւնը ապահովւած էր շնորհիւ իր լաւալի պաւակների սրբազան արիւնին...

Փա՛նֆ ընկածներին:

*
**

Մեր կոպերը արտասուփի տեղ գարիւրանք է որ կ'արտահոսեն...
 Եւ մեր մոխիրին հոտը հորիզոնին մէջ թշնամիին մօտալուտ մահը
 կը ծանուցանէ,
 Գիտես որ ամէն հերոս մեր վրէժին համար է որ կը ծնի,
 Եւ ամէն ազնուագարմ գոհ մեր սիրոյն համար կ'ոգեվարի...:
 Հրաշագեղ վասպուրականին եւ հպարտ կարինին ու ըմբոստ
 Զէյթունին ու Սասունին,
 Բովանդակ ցասումը մեր աչքերուն մէջէն է որ ձեր բազուկները
 շարժել կուտայ...:

«Հոգեվարքի եւ Յոյսի Ջահեր»

ՍԻԱՄԱՆԹՕ

Մ Ա Յ Ի Ս 28

ԵԻ

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Դ Ա Տ Ը

«Մայիս 28» պատկուճն եղաւ «Հայկական Դատ»ին, որուն համար միլիոնաւոր զոհեր տուաւ մեր ժողովուրդը:

1918-20՝ Հայաստանի Հանրապետութեան ազատ եւ անկախ կառավարութեան օրով հայ ժողովուրդը ա՛յն հաւատքն ունեցաւ թէ այլեւս լուծուած է «Հայոց Հարց»ը եւ ընդ միշտ վերջ գտած՝ ցեղին ահաւոր երկունքը:

Յոյսի եւ հաւատքի այդ խանդավառ շրջանը երկար չտեւեց: Երեսուն ամսուան կարճատեւ բայց կենսուրախ կեանք մը միայն ապրեցաւ ազատ Հայաստանը, որմէ վերջ Հայութիւնը կրկին զբրկուեցաւ անկախութենէն եւ դարձաւ «հայմաթլոս»:

Ու այսօր Հայոց Հարցը, որ «Մայիս 28»ով լուծուած կը կարծուէր, դարձած է կենդանի Դատ մը, սպասելով իր վերջնական լուծումին: Ու Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ իր կէս դարու գոյութիւնը արդարացուցած է այդ Դատին ընծայած նուիրումով, այսօր եւս այդ Դատին տէր եւ պաշտպան կանգնած է ու իր գերագոյն ճիշդ կը թափէ՝ ազատ եւ անկախ հայրենիք մը ապահովելու համար Հայութեան:

Շատ հին է Հայկական Դատի պատմութիւնը: Այդ Դատը սկսած է այն թուականէն, երբ կիլիկեան բերդերուն մէջ վերջնականապէս կորսնցուցինք մեր անկախութիւնը (1375): Լեւոն Ե. Լուսինեան, մեր վերջին թագաւորը, Եւրոպայի դռները ծեծեց այն ատեն, իսլամութեան դէմ նոր խաչակրութեան մը ծրագիր կազմեց, սակայն իր ջանքերը ի դերեւ անցան եւ հայկական թագաւորութիւնը երբեք կարելի չեղաւ վերականգնել: Հայաստանն ու կիլիկիան բաժան բաժան եղան օտար ազգերու միջեւ եւ Հայութիւնը ցրուեցաւ չորս հովերուն:

Անկէ վերջ, անկախութեան գաղափարը վառ մնաց միշտ հպատակ Հայերու սրտին մէջ: Սակայն դարերու ընթացքին ունէ ձեռնարկ չեղաւ անկախ հայրենիք մը ստեղծելու համար: Չենք խօսիր ժի. դարուն վերջերը եւ ժԼ.ի սկիզբները Իսրայէլ Օրիի կատարած դիմումներուն մասին, ամենայն Հայոց Յակոբ կաթողիկոսի եւ Ղարաբաղի մելիքներու նախաձեռնութեամբ: Ո՛չ ալ՝ Յովսէփ Եմինի

(1726–1809) կազմած ծրագրերնեքուն վրայ: 1722ին Պետրոս Մեծի ծրագրած արշաւանքը դէպի Կովկաս վերարծարծեց անկախութեան յոյսերը ազատատենչ Հայութեան սրտին մէջ: Ղարաբաղն ու Սիւնիքը ապստամբեցան. Դաւիթ բէկի հերոսութիւնները սարսափի ենթարկեցին թշնամին: Ռուսական օգնութիւնը չհասաւ: Արտաքին միջամտութեան յոյսը անզամ մը եւս կորսուեցաւ: Նոյն յուսախարութիւնը Նկատերինա Բ.ի օրով: Փոխանակ ազատութեան, Հայերուն բաժին ինկաւ դաղթը դէպի Ռուսիա:

Նման խանդավառութեան օրեր ապրեցաւ Հայութիւնը 1826–28 ին, երբ Ռուսիա Պարսկաստանէն գրաւեց Կովկասեան Հայաստանը: Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսը զլուխն անցած էր ապստամբ Հայութեան: Թափուած արիւնը ապարդիւն անցաւ. Հայաստան բռնակալ միայն փոխեց:

ԺԹ. դարը ահաւոր յեղաշրջում առաջ բերաւ օսմանեան կայսրութեան մէջ: Պալքանեան ազդերը հետզհետէ թօթափեցին սուլթաններու բռնապետական լուծը, աջակցութեամբ մեծ պետութեանց եւ անկախ պետութիւններ կազմեցին:

Այս երեւոյթը չէին կրնար անտեսել Հայերը, որոնք կը կեղեքուէին մասնաւորապէս ծանօթ վեց նահանգներուն մէջ: Պոլսոյ մէջ «լուսաւորեալ»ներու եւ «խաւարեալ»ներու պայքարով սկսաւ զարթօնքի շրջանը: Օսմանեան պետութիւնը վախնալով քրիստոնեայ հրպատակները ձեռքէ հանելէ, ծրագրեց բարենորոգումներ մտցնել կայսրութեան մէջ: Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտ, 1839ին Բէշիտ փաշայի խորհուրդով հրատարակեց Թանգիւմաթը, Կիւլհանէի Խաթըրը Հիւմայունը:

Սրիմի պատերազմէն (1854–55) վերջ, օսմանեան կայսրութիւնը առաջին անգամ է որ կը ստորագրէր միջազգային դաշնագրի մը տակ (Փարիզ 1856): Այս առթիւ սուլթան Մէճիտ հրատարակեց 1856 փետր. 6/18ի ծանօթ Խաթըրը հիւմայունը, որով իր հպատակներուն կը շնորհէր ապահովութիւն կեանքի, պատուի ու գոյքի, հաւասարութիւն օրէնքի առջեւ, անխտիր ընդունելութիւն վարչական եւ զինուորական պաշտօններու մէջ, ազատութիւն կրօնքի եւ ուսման, դատարաններու մէջ վկայութեան ազատութիւն եւ այլն:

Այս բոլոր խոստումները մնացին մեռեալ տառ: Միայն թէ 1860 ին Հայերուն շնորհուեցաւ Ազգային Սահմանադրութիւնը, որ նոր ուղի մը բացաւ Թուրքիոյ հայութեան առջեւ: Պոլսը սկսաւ զրազիլ գաւառով: Հարստահարութեանց եւ կեղեքումներու արձագանգը հնչեց Ազգային Ժողովէն ներս եւ հետզհետէ ձեւ ու կերպարանք ըստացաւ «Հայկական Դատ»ը: Հայութիւնը սկսաւ մտածել իր «ազատութեան» մասին, մանաւանդ երբ Սրիմեան Հայրիկ բազմեցաւ Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ: Փարիզ ուսած խումբ մը մտաւորական երիտասարդներ առաջամարտիկի դեր կատարեցին Թրքահայ վերածնունդին մէջ:

Մինչ այս մինչ այն վրայ հասաւ 1876–77ի ուսելթուրք պատե-

րազմը, որ յանդեցաւ Սան-Սթէֆանոյի եւ Պերլինի դաշնագիրներուն (1878): «Հայկական Դատը» շնորհիւ այդ դաշնագիրներուն ստացաւ միջազգային հանդամանք (16րդ եւ 61րդ յօդուած):

Այն ատեն «Հայկական Դատ» կը նշանակէր պարզապէս «բարենորոգում» հայարնակ նահանգներուն մէջ: Բարենորոգումներ՝ որոնք նախապէս խոստացուած էին արդէն Սուլթան Մէճիտի 1839ի եւ 1856ի Խաթթը Հիւմայուններովը ամբողջ օսմանեան կայսրութեան համար: Հայերը ուրեմն պարզապէս կը պահանջէին «կեանքի, պատուի եւ ինչքի ապահովութիւն», ո՛չ աւելի: Անկախ ու ազատ Հայաստանի խօսքը չկար բնաւ:

Պապը Ալին ինք իսկ համաձայն էր նման Դատի մը ստեղծումին: Երբ Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքը կը տեսակցէր ոուս յաղթական բանակին հրամանատար մեծ-դուքս Նիքոլա Նիքոլայեւիչի հետ, կամ երբ Խրիմեան Հայրիկի պատուիրակութիւնը կ'այցելէր Եւրոպայի գլխաւոր մայրաքաղաքներն ու կը ներկայանար Պերլինի վեհաժողովին, օսմանեան կառավարութեան հաւանութեամբն էր: Թուրքերը զարհուրած ոուսական յաղթանակէն եւ վախնալով որ Հայկական Դատի մը Ռուսերուն կողմէ ստեղծումը կրնայ առիթ դառնալ հիւսիսի հզօր թշնամիին տեւական ստնձղութեանց Թուրքիոյ հայարնակ հողամասերուն վրայ, իրենք ուղեցին մէջտեղ դնել «բարենորոգմանց» ծրագիր մը, հովանաւորութեամբ դաշնագիր մեծ պետութեանց (եւ ոչ թէ միայն Ռուսիոյ):

Այս ձեւով ոուսական մղձաւանջը կ'անհետանար, իսկ պետութեանց հաւաքական երաշխաւորութիւնը կը նշանակէր խնդիրը ընդմիշտ թաղել: Սուլթան Համիտի կառավարութիւնը իբրեւ ճարպիկ լարախաղաց՝ դիւրութեամբ պիտի կրնար ի նպաստ իրեն օգտագործել մեծ պետութեանց մրցակցութիւնը:

Պերլինի դաշնագրին 61րդ յօդուածը մեռեալ ծնած երախայ մըն էր արդէն, քանի որ նախ քան դաշնագրին կնքումը (13 յուլիս 1878), Անգլիա զաղտնի համաձայնագրով մը (4 յուլիս 1878) Թուրքիայէն կը խլէր Կիպրոս կղզին, ռազմապիտական կարեւոր կէտ մը դէպի Հնդկաստան տանող բրիտանական կայսերական ճամբաներուն վրայ: Ու երբ Անգլիան իր հովանաւորութեան տակ կ'առնէր Թուրքիան՝ դայն պաշտպանելու համար ընդդէմ Ռուսիոյ, այլեւս Հայկական Դատի մասին խօսք կարելի չէր ընել:

Ամբողջ տասը տարի, երկրի մէջ թէ արտասահման, կարգ մը հայրենասէր Հայեր 61րդ յօդուածի գործադրութիւնը պահանջելու հետամուտ եղան՝ խաղաղ միջոցներով — դրականութեամբ: Իրենց բոլոր ջանքերը անցան ի դուր: Չայն բարբառոյ յանապատի: Խոստացուած բարենորոգումները գործադրութեան սկզբնաւորութիւն անգամ չունեցան: Ու երաշխաւոր մեծ պետութիւններէն ոչ մէկը մտքէն անցուց հաշիւ պահանջել Պապը Ալիէն: Իսկ յետագային երբ զանազան առիթներով Հայկական Հարցը մէջտեղ կը դրուէր, մեծ պետութիւններէն իւրաքանչիւրը իր մասնաւոր շահերուն պատրուակ

կը ծառայեցնէր հայ արիւնը, որ սակարկութեան նիւթ դարձաւ մինչեւ վերջը:

Ութսունական թուականներուն հայ մտաւորականութեան ծոցէն ելան մարդիկ, որոնք ուղեցին կաղմակերպուած աշխատանքի լծուի՝ Հայկական Դատը հետապնդելու համար: Արմենականներու եւ Հրնչակեաններու ծնունդը այս գաղափարէն կը բխէր: Հայ մտաւորականութիւնը — մանաւանդ գաւառի մէջ եւ թուրքեւոտու սահմանէն անդին — սկսաւ բմբռնել թէ ազդի մը ազատութիւնը կարելի չէ գրականութեամբ ձեռք բերել, այլ արիւնով:

Այս ձեւով Հայկական Դատի հետապնդումը խաղաղ միջոցներէ դուրս ելլելով մտաւ յեղափոխական-դաւաղրական փուլի մէջ:

1890ին հիմը դրուեցաւ «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան», այսօրուան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, որուն հրապարակ հանած առաջին կոչը ուղղուած էր բոլոր Հայերուն ե: կը սկսէր հետեւեալ տողերով.

«Այսօր Հայոց Հարցը նոր շրջանի մէջ է մտնում: Դարերից ի վեր սուրուի թիւրքահայաստանի ազատութիւն է պահանջում:

«Հայը, որ դեռ երէկ շիկեք ծած Եւրոպայից օգնութիւն էր աղերսում, այսօր համոզուելով, որ օտարի վոյս դրած յուր գնո՞ք է, վե՞ր է հո ձեռքով պաշտպանել իր իրաւունքը, իր կայքը, պատիւր, քնտանիքը...»

Ուրեմն 48 տարի առաջ Դաշնակցութիւնը շեշտակի կերպով հրապարակ նետեց «Թիւրքահայաստանի ազատութեան» պահանջը: «Հայոց Հարցը» իր հասկացողութեամբ կը նշանակէր «Թիւրքահայաստանի ազատութիւնը»:

Դաշնակցութեան հիմնադիրները իրրեւ իրատես եւ գործնական մարդիկ, ցնորք կը նկատէին օտարին վրայ դրուած յոյսը: Անոնք կը հրաւիրէին հայութեան բոլոր դասակարգերը, «կանգնել մի դրօշակի տակ»: Ու ամենէն առաջ երիտասարդները, «միշտ եւ ամէն տեղ վսեմ գաղափարների պաշտպաններ», ալեղարդ ծերունիները՝ սկեւորելու իրենց զաւակները եւ օգնելու անոնց իրենց բազմամեայ փորձառութեամբ, հարուստները, որպէսզի բանան իրենց քսակները «զէնք հայթայթելու ժողովրդին, որ նա կարող լինի պաշտպանել իր կուրծքը, որ բաց է արել թշնամու դէմ», հայ կինը, որպէսզի «ոգի ներշնչէ գործի մէջ», եւ հայ հոգեւորականը, որպէսզի օրհնէ «ազատութեան զինուորներին...»:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան ամբողջ գաղափարաբանութիւնը խտացուած է իր անդրանիկ «Մանիֆեստ»ին մէջ. եւ ի պատիւ իրեն պէտք է ըսել թէ առաջին օրէն մինչեւ մեր օրերը ամբողջ կէս դար անիկա հաւատարիմ մնացած է իր դաւանանքին, եւ երբեք չէ մեղանշած իր հիմնական սկզբունքներուն դէմ:

Ինչպէս 1890ին, նոյնպէս ալ 1938ին անիկա իր ուսերուն վրայ առած է «Հայոց Հարցի» իրագործման ամբողջ ծանրութիւնը: Ինչպէս 1890ին, նոյնպէս ալ այսօր, անիկա «միացեալ ճակատ» կը քա-

բողէ, հայութեան բոլոր դասակարգերուն «մի դրօշակի տակ» կանգնելը կը պահանջէ, յանուն այս տառապահոծ ժողովուրդի վերջնական ազատագրութեան:

«Հայկական Դատը» սկսած էր «բարենորոգումներ»ու պահանջով: Յեղափոխական կուսակցութիւնները իրրեւ անմիջական ծրագիր կեանքի, պատուի եւ ինչքի ապահովութիւն կը հետապնդէին, անկախ Հայաստանը նկատելով իրրեւ հեռաւոր ծրագիր: Բարենորոգումները կը նկատուէին առաջին հանգրուանը՝ հասնելու իրական ազատութեան: Արդէն մեր ժողովուրդը շատ հին օրերէ ի վեր երգած է ազատ հայրենիք. իսկ իննսունական թուականներէն սկսեալ մեր յեղափոխական բոլոր երգերուն մէջ ազատ հայկական պետութեան մը պահանջը ակներեւ կը տեսնուի, առանց բառերը ծամծմելու:

Հայկական Դատի հետապնդումը տեղի ունեցաւ երկու ճակատի վրայ, երկրին մէջ ռազմական-յեղափոխական միջոցներով, արտասահմանի մէջ քաղաքական-դիւանագիտական խողովակով:

Ինչպէս իր առաջին «Մանիֆեստ»էն ալ կ'երեւի, Դաշնակցութիւնը երկրի մէջ կը հետապնդէր յեղափոխական կորիզներու կազմութիւնը եւ ժողովուրդին զինումը: Հայ Ֆէտայիներու հերոսական կռիւները խոր տպաւորութիւն ձգեցին անոնց գործունէութեան շրջանակներուն մէջ եւ անկէ դուրս, նոյնիսկ առասպելներ հիւսուեցան անոնց անուններուն շուրջ: «Կեալուր»ը դադրած էր այլեւս ստրուկ ըլլալէ եւ զէնքին փարած լեռ կը բարձրանար իր արեան գնով ազատութիւն ձեռք բերելու համար:

Դժբախտաբար Դաշնակցութեան հիմնական քաղաքականութեան երկրորդ կէտը՝ ազգին բոլոր տարրերուն միացումը՝ չիրականացաւ: Դարերու գերութիւնը հայ ժողովուրդին մէջ ստեղծած էր ստրկամիտ հոգեբանութիւն մը, որ կործանաբար դեր խաղաց մեր ազատագրական պատմութեան մէջ: Շատ քիչ ընտրեալներ միայն համախմբուեցան հայութեան ծոցէն ծնած եւ անոր ամէնէն հարազատ զգացումներուն թարգմանը հանդիսացող կուսակցութեան շուրջ: Ժողովուրդին զինումն ալ չիրականացաւ՝ դրամական միջոցներու անբաւարարութեան եւ համիտեան բռնապետական վարչաձեւին ներկայացուցած տարապայման արգելքներուն պատճառաւ: Տրուած պայմաններուն մէջ, կարելի չէր աւելին ընել:

Արտաքին ճակատին վրայ, հայկական դատը հետապնդուեցաւ պարբերաբար Եւրոպայի հանրային կարծիքին առջեւ ներկայացնելով Թրքահայաստանի կացութիւնը, մասնաւորաբար 1895-96ի ջարդերէն վերջ, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ խորհրդարաններուն առջեւ հեղինակաւոր դէմքերու միջոցաւ արծարծելով հայկական հարցը եւ ընկերվարական Միջազգայինի ժողովներուն առջեւ հանելով հայկական պահանջները:

1908ի Օսմանեան Սահմանադրութիւնով նոր փուլի մը մէջ մտաւ Հայկական Դատը: Դաշնակցութիւնը, որ Եւրոպայի մէջ գործակցած էր Երիտասարդ Թուրքերուն՝ Սահմանադրական վարչաձեւ հաստա-

տելու համար, սրահ մը օրինաւոր կուսակցութիւն դարձաւ Թուրքիոյ մէջ եւ դադրեցուց յեղափոխական-դաւադրական գործունէութիւնը:

Պալքանեան սրտերազմէն վերջ, երբ օսմանեան կայսրութիւնը կորսնցուց իր եւրոպական հողամասերը Թրակիայէն մինչեւ Ադրիական ծով, հայկական բարենորոգումներու հարցը կրկին մէջտեղ դրուեցաւ, վեց մեծ պետութեանց սահանջով: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը իր կողմէ փոխանորդ նշանակեց Պօղոս Նուպարը, որ «Ադրային Պատուիրակութիւն» մը կազմեց Թրքահայ դատը հետապնդելու համար:

Թուրքիոյ մէջ Հայկական Դատը (բարենորոգումներ) իրականացած կը թուէր 1914ի սկիզբը, երբ համաձայնութիւն դոյացաւ վեց նահանգները բաժնելու երկու վարչական շրջանակի, իւրաքանչիւրին համար նշանակելով եւրոպացի չէզոք մարդպան մը, Հոֆ՝ Վասպուրականի, Վէսթֆէնէնի՝ Բարձր-Հայքի շրջանին համար: Երբ սրտերազմ յայտարարուեցաւ, Հոֆ, որ Վան գացած էր, ետ կանչուեցաւ եւ այդ ծրագիրն այ արեան մէջ խեղդուեցաւ:

Տարի չանցած, 1915ի Մեծ Եղեռնը արժատախիւ բրաւ Թրքահայ ժողովուրդը: Յեղափոխութեան գանձ սերմերուն շնորհիւ, կարծր չրժաններ — Վան, Շապին Գարահասար, Եղեսիա, Մուսա լեռ, Ծրնորձաղ — հերոսարար դիմադրեցին Թուրք զօրքին դէմ եւ հայութեան պատիւը մասամբ փրկեցին:

Սակայն Հայկական Դատին համար վճռական եւ օրհասական կռիւները մղուեցան կովկասեան ճակատին վրայ: Հայ ժողովուրդը, ղեկավարութեամբ Դաշնակցութեան, կամաւորական դուռներ կազմեց եւ մանաւանդ բոլշեւիկեան յեղափոխութենէն վերջ երբ մինակ մնաց Թուրք բանակին հետ դէմ դիմաց, հերոսարար կուուեցաւ: Ի վերջոյ 1918 Մայիս 22-29ի կռիւներուն մէջ յաղթական հայ զինուորը յաջողեցաւ պարտադրել դարաւոր թշնամին, որ ճանչնայ անկախ Հայաստանի մը գոյութիւնը:

Դարերու երազը վերջապէս իրականացած էր:

Հայ ժողովուրդին կէսը ողջակէզ ըլլալէն վերջ ազատութեան խորանին վրայ, միւս կէսը կը տիրանար անկախ հայրենիքի:

Այս ազատութիւնը երկար չտեւեց: Այսօր տասնեւութ տարիէ ի վեր անկախ Հայաստան չկայ այլեւս: Թրքահայաստանը պարպուած է Հայերէ: Հայ ժողովուրդի դաւակները ցրուած են ի սփիւռս աշխարհի: Մինչեւ հարաւային Ամերիկա հայկական հոծ դաղութներ կազմուած են եւ քանի տարիները կը սահին, հայ ժողովուրդը այնքան կը հեռանայ իր հայրենի երկրէն:

Տասնեւութ տարիէ ի վեր կրկին օրակարգի վրայ է «Հայկական Դատը»: Պայմաները փոխուած են հիմա: Այլեւս չկայ Թրքահայաստան — Երկիր: Մեր ոտքին տակ հող չունինք՝ յեղափոխական միջոցներով արժեցնելու համար մեր սահանջները: Անցած են այլեւս մեր Յեղափոխութեան հերոսական օրերը: Փոխուած են նաեւ կռիւի գէնքերը: Հսկայ յեղաշրջում կատարուած է աշխարհի վրայ:

Պորհրդային կոչուած Հայաստանը, որ ժառանգորդն է Մայիս 28ին կերտուած անկախ Հայաստանին, ուստական նահանգ մը դարձած է պարզապէս: Վերջին երկու տարուան դէպքերը անկէ բոլոր վին խլած են հայկական դիմագիծը: Հոն տիրող ահ ու սարսափի վարչաձեւը տասնապատիկ բռնակալական է քան ցարականը. մտաւորականութեան ջարդն ու ազգային հիմնարկութեանց քանդումը, արտասահմանի հետ կապի խզումը յուսալքած են նոյնիսկ ամենէն բարեմոյն տարրերը:

Այս պայմաններուն տակ, Հայկական Դատը աւելի քան երբեք կը մնայ կենդանի ու վառ: Հայութեան բոլոր տարրերուն վրայ պարտականութիւն կ'իյնայ գործակցիլ համազգային ծրագրի մը շուրջ, Հայկական Դատին յաւաքոյն լուծումը տալու համար:

Մինչ այդ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Հայաստանի Անկախութեան քսաներորդ տարեդարձի սեմին վրայ կանգնած՝ հայ ժողովուրդին կը յայտարարէ թէ ցորչափ Հայութիւնը ցրուած է օտար ծովերու եւ սփէկանոսներու ափին եւ չէ ամփոփուած իր ազատ եւ անկախ հայրենիքին մէջ, այնքան ժամանակ Հայկական Դատը չէ լուծուած իրեն համար, եւ որքան ատեն որ Հայկական Դատը չէ լուծուած, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կայ ու կը մնայ իրրեւ զլխաւոր պաշտպանն ու պահպանը այդ արդար ու նուիրական Դատին, մինչեւ վերջնական ազատագրութիւն:

... Հայ հերոսը, որի միտքը դառանցել է միշտ «հայրենիք», «ազատութիւն» եւ «արիւն», որ իրրեւ մարմնացած անձնագոհութիւն, դիմուած՝ մեռնելու մի հազուադիւտ պատրաստակամութեամբ, կուրծք է տւել աշխարհի ամենալայրազ, ամենատմարդի բռնակալութեան հարւածներին, քայլել է միշտ դրկախառնուած իր պաշտամունք-ժողովրդի հետ, մասնակից նրա վշտերին, վայրկենական ուրախութիւններին. հայ հերոսը, որ իր ճեղւած, պատառոտուած դրօշակով, բուքերի ու բուրանների մէջ թափօր է արել արիւնաներկ հայրենիքում, արքել է վառօդի պաղ ու դաժան բուրմունքով, զրկել է կրօնական ջերմեռանդութեամբ իր հրացանը եւ սլացել դէպի վտանգ միշտ համարձակ, անվահեր, միշտ երգելով կոխների արշալոյսին... Գնացէ՛ք հարցրէ՛ք Վասպուրականի եւ Տարօնի անդնդախոր ձորերին, ահանջ գրէ՛ք դետերի, աղբիւրների կարկաչիւնին — նրանք բոլորը կը պատմեն ձեզ Հրայրների ու Ասրօների, Վաղղէնների ու Սերօրների արկածները, նրանց վսեմ վշտերը, նրանց վսեմ ուրախութիւնները...

«Վերածնունդ հայրենիքը եւ մեր դերը»

Մ. ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

ԱԶԱՏ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

(ՄԱՅԻՍ 28Ի ՔՍԱՆԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻԻ)

Ուղիղ քսան տարի առաջ, 1918 թ. Մայիս 28ին, Արեւելքի երկնակամարի վրայ մի փոքրիկ, բայց լուսաշող ասող ծաղեցաւ: Ողորդ Հայ Հայրենիքի, ստեղծադործ Հայ Ժողովուրդի ազատութեան ասողիկն էր այդ: Այնչեք Մասիսի ստորոտին, Հայոց Աշխարհի յաւէտ բարախուն սրտի մէջ իսկ՝ լայնատարած Այրարատեան Գաշտի կենտրոնում՝ Հայաստանի Հանրապետութեան, մեր նուիրական երկրի ու Ժողովուրդի ազատ եւ անկախ պետականութեան շէնքը բարձրացաւ Մայիս 28ին:

Սերունդներ սերունդների ետեւից երազել էին այդ օրը: Սերունդներ սերունդների ետեւից պայքարել էին՝ վերանուաճելու համար Հայ Ժողովուրդի ազատ ու անկախ ապրելու անկապտելի իրաւունքը: Բանաստեղծն իր մարդարէաշունչ երգերով, հրապարակագիրն իր խիզախ քարոզչութեամբ, մտաւորականն անձնուէր պատրաստակամութեամբ, յեղափոխականն իր ազատաշունչ խօսքով ու կուռ կամքով, աշխատաւորը հատու մատներով, Հայ Ժողովուրդն իր անսասան վճռականութեամբ — մէն մինն իր մարդի մէջ, ամէնը միասին՝ Հայ մտքի ու ձեռքի անդաստանում — բոլորանուէր սպասարկունքը եղան Հայ Ազատամարտի սրբազան տաճարի: Շա՛տ աւելին: Հաղարաւոր լաւերը, բիւրաւոր ընտրելագոյնները կամովին սղջակէզ բերին իրենց անձը՝ Ազատութեան նուիրական սեղանի վրայ:

Ու պիտի գայ հանուր կեանքի արշալոյսը վառ հագած,
Հագա՛ր հագար լուսապայծառ հոգիներով փառագած,
Ու երկնահաս քո բարձունքին, Արարատի սուրբ լանջին,
Կենսածրպիտ իր շողերը պիտի ժրստան առաջին :

Այսպէս էր երգել պոէտը, նոր ժամանակների Հայոց մեծ բանաստեղծը դեռ 1915 թուականին, Ապրիլեան Եղեռնից յետոյ անգամ՝

իր հարազատ ժողովուրդի փրկարար Յարութեան գուշակը հանդիսանալով: Եւ ահա մի օր էլ՝ Սարգարապատի հերոսամարտից յետոյ, Ղարաքիլիսէի համաժողովրդական գուպարէն ետք, Բաշ-Արարանի անհաւասար կռիւներէն անմիջապէս վերջ, մարմին առաւ Գաղափարը, իրականութիւն դարձաւ Ազատութիւնը: Ու աշխարհ եկաւ ՄԱՆՈՒԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ:

Այո՛, շատ էր վտիտ նորածին Մանուկը, շա՛տ էր թոյլ նորաստեղծ հայ պետականութեան մարմնակազմը: Աշխարհի հզօրներին սկիզբէն իսկ պակսեցաւ արդարութեան եւ իմաստութեան զգացումը, իսկ Հայութեան դարաւոր ոտիւններին խելահաս միտքը, զարգացման բնականոն պայմանների մէջ դնելու համար Արեւելքի եւ Արեւմուտքի սահմանների վրայ վերածնուող, պատմական մեծ առաքելութիւն ստանձնած մի հին, մշակութային ցեղ: Ու՛ ծուարած Սեւանայ լճի շուրջ եւ Փոքր կովկասը ողնայար ունենալով իրեն, իսկ Այրարատեան Դաշտը բարախող սիրտ՝ 1918 թ. Մայիս 28ից շնչել սկսաւ Մանուկ Հայաստանը, ապրելու աներեր վճռականութիւնը հողում, զարգանալու բուն տենչն իր սրտում: Այն հաստատուն հաւատքով թէ՛ վաղ կամ ուշ ճարձատեն պիտի դինքն օղակող երկաթեայ վանդակապատերը:

Երջանիկ էր այդ օրերի սերունդը, երջանիկ էին բոլոր նրանք, որոնց շնորհ արաւ բախտը՝ ահանատեսները լինելու Հայ ժողովուրդի պետական վերածնութեան, ահանատեսները մի նորոգ կեանքի: Դարերի ստրկական կեանքով ապրած Հայութիւնը ահա մեր առաջ՝ իր սեփական դրօշը ձեռին, որպէս ազատ ու ինքնօրէն մի ժողովուրդ: Հայրենազրկեալ բազմութիւնները՝ տէ՛ր իրենց պապենական հողերին, գէթ նրանց մի փոքրիկ մասին: Մինչ այդ օտարների զօրամասերը լեցնող հայ մարտիկներ՝ ազգային վաշտեր ու դունդեր, հայկական բանակ կազմակերպած — հայեցի՛ ոգով, հայեցի տեսքով: Անճանօթ ու խորթ սահմանների պաշտպանութեան դաժան հարկադրանքի փոխարէն՝ Հայ Հայրենիքին, իր սեփական օջախին դէտ կանգնելու բոլորանուէր պատրաստակամութիւն:

Այլասերման կործանարար ուղին բռնած օտարամոլ մտաւորականը եւ ուժացած մեծատունը՝ սեփական արժանապատուութեան, ազգային ինքնադիտակցութեան վերադարձի ճամբուն: Օտար տէրերին ծառայելու փոխարէն՝ հայրենի անդաստանը մշակելու փափաք: Անհարազատ իշխողների օրով Հայի համար, երկրորդական իսկ պաշտօնների դոց դոնների փոխարէն՝ երկու սեմերի վրայ բաց դարպասներ: Սուլ ու համր տիրապետողների փոխարէն՝ սրտցաւ ու պատրաստակամ սպասաւորներ Հայ ժողովուրդի նախարարից եւ զօրավարից սկսած: Հայ մանկուոյ համար մայրենի, առողջ դաստիարակութիւն ջամբող կրթարաններ: Գրականութեան եւ արուեստների պաշտպանութիւն, գիտութեանց հովանաւորում: Եւ, ի տես այս ամէնի, օտար անհրապոյր երկինքների տակ դեղերող, աստանդական հայ հատուածներ՝ գունդադունդ դէպի Մայր Արաքսի ափերը հապըշտապ քայլելիս, Աստուածաշնչային սուրբ Արարատը ուխտի եր-

Թալիս: Հայրենարարձ տենչանքով, կիզիչ կարօտով պապենական երկրի: Փոքրիկ Հայաստանը մտքի ու ձեռքի մի ողջ գործանոցի վերածուած, ստեղծագործելու թափով բռնուած: Չարկուած ու զրկուած, ողբի ու որբի Հայրենիքը — անմահ բանաստեղծի ասածին պէս — Յուսոյ եւ Լուսոյ Հայրենիքի վերածուելիս: «Մեր Հայրենիք թշուառ անտէր» վշտալուր խօսքը՝ ինքնարեւարար «Մեր Հայրենիք ազատ, անկախ» կաղզուրիչ բառերով բարեփոխուած ժողովուրդի բերնում: Վեցդարեան խոր նիրհից յետոյ՝ հիասքանչ Չարթօնքը Հայ ժողովրդեան:

Բայց աւա՛ղ, այդ ամենին ականատես սերունդը եղաւ նաև դժբախտ վկա՛ն նորաստեղծ անկախ Հայ պետականութեան փլուզման: Հարաւի խորշակը եւ Հիւսիսի բուքը միաժամանակ ու միակամ չար խորհուրդը յղացան, վերացնելու համար նորաստեղծ Հանրապետութեան ինքնուրոյնութիւնը, փլցնելու համար դարաւոր երազների մարմին առած շէնքը: Ու տակաւին այսօր էլ, մեր Հայրենի երկրի մէկ մասի վրայ անարդօրէն թափուր արուած իր բնիկ ու հարազատ տարրից՝ անապատներից եկած բարբարոս, աւերիչ թաթն է շարունակում բարձրացած մնալ: Հայ աշխարհի միւս մասի մէջ էլ, ուր իր հողին է կառչած մեր քրտնաջան, աշխատաւոր ժողովուրդը, օտար սատրապների եւ նրանց հայազգի կամակատարների լախտն է շարունակում իշխել: Մեր նորագոյն պատմութեան այդ դժբախտ էջը յայտնի է ամենքին: Հայ Հայրենիքի անկախութեան, մեր ժողովուրդի ազատութեան նուիրական տարեդարձի այս օրը զոհանանք այդ էջի անցողակի յիշատակութեամբ միայն: Եւ սակայն, թող իմանան բոլորը եւ աշխարհը ողջ, որ բռնի հայրենազրկումը մեր ժողովուրդի եւ կապտումը նրա ազատութեան եւ անկախութեան՝ բնաւ ու երբեք ի վիճակի չե՛ն մարելու սէրը Հայի սրտում դէպի իր ազատ ու անկախ Հայրենիքը:

Այո, ծանր, դաժանօրէն ծանր եղաւ երկունքը Հայ Վերածընունդի: Ու այդ երկունքի ցաւերը շարունակում են տակաւին, այսօր էլ, քսան տարի յետոյ: Բայց որ նրանք վե՛րջ պիտի գտնեն մի օր, — տարակոյս չունի այդ մասին Հայ ժողովուրդը: Եւ բոլոր նրանք, որ վսեմ հաճոյքն են ունեցել Մայիս 28ի վերածնութեան արշալոյսը ողջունելու հայրենի հողի վրայ, հայ զանգուածների հետ միաձոյլ, նրա քսանամեակի առթիւ եւս պիտի բարձր հնչեցնեն անխարդախ խօսքը Հայաստանի, հաւատաւոր ձայնը Հայ ժողովուրդի — ապրի՛լ ազատ եւ անկախ: Եւ տարակոյս չունենա՛նք այն մասին, որ այսօր իսկ՝ Հայոց Աշխարհի քաղաքացին ու գիւղացին, մտաւորականն ու աշխատաւորը — որչափ եւ կաշկանդուած ու կծկուած — իրենց հողու խորքում, սրտի ծալքերում, հարազատներով շրջապատուած, սեփական գորշ խրճիթի, անդամ կալանքի տակ՝ Մայիս 28ի տօնն են սրբազնագործում լռիկ ու մնջիկ: Ողջ էութեամբ՝ նրանք իրենց երկրի ազատ ու անկախ օրերն են վերապրում հոգեւին, Հայ Հայրենիքի ինքնուրոյնութիւնը վերանուաճելու ուխտը երդնում: Նա՛ աշխատաւոր հայ ժողովուրդը՝ դարերի փորձառութիւնն ունի իր շա-

լակին եւ ժամանակներէ իմաստութիւնն իր հողում՝ չվհատելու համար անցողակի ձախորդութիւններէն ու փորձութիւններէն: Այդ իմաստութիւնն է քարոզում նա արդէն՝ իր ընտրեալի շրթունքներով:

Չախորդ օրերը ձմրան նման կու գան ու կ'երթան,
Վհատելու չէ, վերջ կ'ունենան, կու գան ու կ'երթան:

Միայն թէ՛ չհատնի Յոյսը, չսպառի Հաւատը, չպակսի Իմաստութիւնը՝ այս հին ու ազնուական, այս արիարանց ժողովուրդի ղեկավար տարրի մէջ. միայն թէ՛ շարունակուի վառ մնալ հայրենի հողի պաշտամունքը Հայութեան ամբողջականութեան մէջ: Այն սըրբազան պաշտամունքը, որ, բազում ու բազում դարեր առաջ, ստեղծել է Հայ ժողովուրդն ինքը ու մի խնկելի աւանդավէպի մէջ պարուրած՝ կտակ է թողել Արշակ թագաւորի օրերից սկսած, դալիք բոլոր սերունդներէ, յաւերժական ժամանակներէ համար:

Ու պոէտներ, որ չեն պղծել իրենց շուրթերն անէծքով,
Պիտի գովեն քո նոր կեանքը նո՛ր երգերով, նոր խօսքով,
Իմ նոր Հայրենիք,
Հօր Հայրենիք:

Բերլին

... Եւ տակաւին ամէն վիշեր որբերու դողդոջուն շրթունքները կ'աղաղակեն երկինքն ի վեր, կը փնտունն անձանօթ, անհասելի դօրութիւնը՝ որ չի յայտնուիր:

Ու այդ ձայներուն մէջ, յետամնաց զոհերու այդ կողկողանքին մէջ, կը թրթռայ նաեւ պաղատանքը մանկահասակ աղջիկներու:

Տէ՛ր, դէ՛թ անոնց լսէ, որովհետեւ դարհուրելի դատաստանը անոնց կողերուն տակ դարանած է, որովհետեւ վրէժի դաւակները՝ զոր անոնք պիտի սնուցանեն՝ վաղը ու մօտաւոր վաղ մը, պատասխանատուութիւնը պիտի փնտունն ու հաշիւը պիտի պահանջեն իրենց մայրերու Տանջանքին, իրենց մայրերու Մանականքին:

Այդ վաղը — որ հետու չէ, օրերու ամէնէն քստմնելին ու պակուցիչը պիտի ըլլայ. որովհետեւ այսօրուան աղերսարկու Որբուհիներուն վիշապազուն կորիւնները՝ ալիերով թշնամիի արիւն պիտի խմեն ու այդ արիւնին հեշտութեամբ արբեցած, պիտի պարեն տաճարներուդ դրանք առջեւ, պիտի պարեն վիւզերուն ու քաղաքներուն տօնական հրապարակներուն վրայ եւ իրենց մայրերուն շապիկները ճօճելով օդին մէջ պիտի պոռան:

—Տէ՛ր, լսէ՛, մեզի՛ լսէ, արդարութիւնը կը հատուցանենք ահա...:

«ՅԱՅԳԱԼՈՅՍ»

Ռ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԵՒ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

Շատերը մեր հայ եւ օտար բարեկամներից կարծում են թէ մինչ Ռուսաստանի միւս ժողովուրդները բացարձակ անկախութիւն կը պահանջեն, Հայերը տատանում են կամ պատրաստ՝ հասկացողութեան դալու, ուրիշ խօսքով՝ անկախութիւն պահանջելէ հրաժարելու:

Ի՞նչ են ասում փաստերը.—

1. 1918ի Մայիսին, Հայոց Ազգային Խորհուրդը յայտարարեց Հայաստանի անջատումը Ռուսաստանից եւ հիմնադրեց հայ ժողովուրդի պետական անկախութիւնը: Եթէ ոմանք այս ակտը արդիւնք են համարում բացառապէս Թուրքիոյ ճնշումին, այդպէս մտածողների համար եւս անվիճելի իրողութիւն է որ, սկսած 1919ի վերջերից եւ 1920ի սկիզբներից, երբ Թուրքիոյ ճնշումի մասին այլեւս խօսք չկար, հայ ժողովուրդի բոլոր հոսանքները— ի բաց առեալ համայնավարները— անվերապահօրէն իւրացրին անկախութեան պահանջը եւ անվարան կառչած մնացին նրան: Ով այս մասին դոյզն տարակուսանք ունի, թող կարդայ Ս. Վրացեանի «Հայաստանի Հանրապետութիւնը» գրքի մէջ այն պաշտօնական յայտարարութիւնները որ այդ ժամանակ՝ ի խնդիր եւ ի պաշտպանութիւն Հայաստանի անկախութեան՝ անում էին, Հ. Յ. Գաշնակցութեան հետ միասին, Հայ Սոցիալիստ Յեղափոխականների Կազմակերպութիւնը, Հայ Սոց. Դեմոկրատ Բանուորական Կուսակցութիւնը, Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը, Հայ Ժողովրդական Կուսակցութիւնը, Հայ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը եւ Անկուսակցականների Միութիւնը:

2. 1920ի դարնանը, ուսւ իշխանութիւնը, յանձինս Սովիէտների, նուաճեց Ադրբէջանը եւ, մօտենալով Հայաստանի սահմաններին, սկսեց արտաքին ոտնձգութիւններ եւ ներքին դաւեր կատարել նրա անկախութեան դէմ: Այս դաւերին եւ ոտնձգութիւններին հայ ժողովուրդը պատասխանեց արիւնհահեղ կռիւներով Ղարաբաղում, Զանգեզուրում, Նոր Բայազէդում, Շարուր-Նախիջևանում, Զանգիբասարում, Ղափանում, Գիւմրիում, Կարսում եւ այլ շրջաններում, մինչդեռ, բաւական կը լինէր որ նա հրաժարէր իր անկախութեան

դադարիարից ու պահանջից, որպէսզի բազմաթիւ զոհարերութիւններ խնայուած լինէին նրա համար:

3. Ռուսական սուիներով նւաճելուց յետոյ Խ. Հ. Միութեան ոչ-ուս ժողովուրդներից շատերը, առաւել կամ պակաս վճռականութեամբ, պայքար են մղել թօթափելու բոլշեւիկեան լուծը եւ վերահանդնելու իրենց պետական անկախութիւնը: Սակայն, այս պայքարներից ոչ մէկը չի կարող համեմատուել Հայաստանի Փետրուարեան Ապստամբութեան հետ ո՛չ ըստ ծաւալի, ո՛չ ըստ խորութեան եւ ո՛չ ըստ տեւողութեան: Այս շարժումի մեծութեան մասին դադարիար կազմելու համար, բաւական է աչքի առջեւ ունենալ որ սրան, կատարեալ համերաշխութեամբ, մասնակցում էին Հայաստանի անկախութեան կողմնակից վերոյիշեալ բոլոր կուսակցութիւններն ու կազմակերպութիւնները, — որ 1921ի Փետրուար 18ից մինչեւ Ապրիլ 2ը Հայաստանի մայրաքաղաքի վրայ ծածանում էր անկախութեան դրօշը, — եւ որ, մայրաքաղաքի անկումից յետոյ էլ, անկախութեան կռիւները կատարի յամառութեամբ շարունակուեցին Լեռնահայաստանում մինչեւ Յունիս 15ը: Քաղաքացիական կռիւների դադարումից ի վեր, Խ. Հ. Միութեան ոչ-ուս ժողովուրդներից ո՞ր մէկն է այսքա՛ն փառաւոր փաստեր արձանագրել իր ազատութեան եւ անկախութեան պայքարի պատմութեան մէջ...

4. Անկախութեան կործանումից յետոյ, Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը արտասահմանում բազմաթիւ քաղաքական եւ դիւանադիտական քայլեր է կատարել հայ ժողովուրդի ազգային շահերը պաշտպանելու համար:

5. Ինչպէս յայտնի է, վերջին 30—40 տարուան ընթացքին, հայ ժողովուրդի քաղաքական ղեկավարութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութեան ձեռքն է եղել: Մասնաւորապէս Համաշխարհային Պատերազմից ըսկըսած, նրա դերը հայ ժողովուրդի կեանքում եղել է ուղղակի բախտորոշ: Արդ, 1919ից ի վեր, այս Կուսակցութիւնը ունեցել է չորս Ընդհանուր ժողով (համազումար) իր բոլոր կազմակերպութիւնների մասնակցութեամբ՝ 2—3 Ռայոնական ժողով Երկրում եւ երկու Արտասահմանեան Խորհրդաժողով (կոնֆերանս): Այս բոլոր բարձրագոյն եւ բարձր ժողովների քաղաքական բանաձեւերը սկսում են հանդիսաւոր յայտարարութեամբ՝ թէ Հայաստանի անկախութեան պահանջը Հ. Յ. Դ. քաղաքականութեան անդրդուելի հիմքերից մէկն է կազմում: Կարո՞ղ է սեւէ մէկը ասել թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դործադիր մարմինները — սկսած Կուսակցութեան Բիւրոյից մինչեւ յետին Ենթակոմիտէն — ե՛րբ եւ իցէ, ո՛րեւէ տեղ եւ ո՛րեւէ չափով շեղուել են այս հանդիսաւոր յայտարարութիւնից:

6. Եթէ Հայոց ազգային-քաղաքական կեանքը ղեկավարող հաստատութիւններից եւ կազմակերպութիւններից անցնենք ժողովրդական զանգուածներին, աւելի՛ եւս անմիջականօրէն կը զգանք թէ ազատութեան եւ անկախութեան պահանջը ի՛նչ մեծ տեղ է բռնում հայութեան տրամադրութիւնների մէջ:

Արտասահմանում հայ ժողովուրդն արտայայտում է այս պահան-

էր բազմապիսի ձեւերով, բայց մանաւանդ այն խանդավառ հանդէսներով որ նա կատարում է ամէն տարի Մայիս 28ի, այսինքն Հայաստանի անկախութեան տօնի առթիւ:

Փալով Հայաստանի ժողովրդին՝ նա զրկուած է, անշուշտ, իր անկախութեան պահանջը հրապարակային ցոյցերով արտայայտելու հնարաւորութիւնից: Բայց որ այդ պահանջը կենդանի է նրա մէջ, դա երեւում է թէկուզ այն հանդամանքից որ հարիւրաւոր հայ համայնավարներ այսօր Մոսկուայի կողմից մեղադրուած եւ գնդակահարուած են իրրեւ անջատականներ (սեպարատիստ) եւ անկախականներ: Մենք այն տղէտներից չենք, հարկաւ, որոնք Չեկայի դատական յերիւրանքները հալած իւղի տեղ են ընդունում: Սակայն, ինչպէս իրենք Ռուսերն էլ ասում են, «չկայ ծուխ առանց կրակի»: Մենք, բաւականաչափ ծանօթ լինելով հայրենի հողի վրայ գտնուող հայ ժողովրդի տրամադրութիւններին՝ ազատութեան եւ անկախութեան խնդիրներում՝ բնաւ անաւանական չենք համարում որ այդ տրամադրութիւնները վարակած լինեն հայ ժողովրդի հետ երկար տարիներ ապրած հայ համայնավարներին իսկ...

Այս փաստերը — եւ սրանց շարքը կարող ենք դեռ եւս երկարել, եթէ ուզենանք մանրամասնութիւնների մէջ մտնել — կարծում ենք բաւական են համոզելու որ հայ ժողովուրդը, Խ. Հ. Միութեան ոչ-ոռու ժողովուրդների մէջ, ո՛ր եւ է մէկից նուազ չափով չէ կառչել իր ազգային անկախութեան զաղափարին եւ, այդ զաղափարի իրականացման համար, ո՛ր եւ է մէկից յետ չէ մնացել եւ յետ չէ մնում ո՛չ իր հաստատակամութեամբ եւ ո՛չ էլ զոհարելու իր պատրաստակամութեամբ:

Արդ, բոլորովին սխալ է կարծել թէ Հայերը, բացառութիւն կազմելով Խ. Հ. Միութեան լծի տակ հեծող բոլոր միւս ոչ-ոռու ժողովուրդների մէջ, երբ եւ է ցանկացել են կամ այսօր ցանկանում են ձեռք բերել այդ հասկացողութիւնը իրենց ազգային-պետական անկախութեան գնով...

Պօսենք նորէն փաստերով.

1. 1920ի սկիզբներին, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը, Ռուսների հետ հասկացողութեան գալու առաջադրութեամբ, Պատուիրակութիւն զրկեց Մոսկվա՝ հրահանգելով նրան հաշտութեան եւ խաղաղութեան դաշն կուել օրուայ իշխանութեան հետ՝ եթէ վերջինս ցանաչէ Հայաստանի լիակատար անկախութիւնը:

Ռուսաստանի Խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչների հետ ունեցած առաջին նիստին, մեր հաշտարար Պատուիրակութիւնը պահանջ զրկեց ճանաչել Հայաստանի վերջնական անջատումը Ռուսաստանից եւ կատարելապէս անկախ պետութիւն դառնալը: Այս պահանջն ընդունել տալուց յետոյ միայն Պատուիրակութիւնը բանակցութիւնների մէջ մտաւ՝ միւս առկախ խնդիրները կարգադրելու համար:

2. Նոյն թւի Յուլիսին, երբ Ռուսներն արդէն նուաճել, խորհրդայնացրել եւ իրենց հողատարութեան տակ էին առել Ադրբեջանը, նրանց լիազօր-ներկայացուցիչ Լըզրանը առաջարկեց Հայաստ-

տանի Հանրապետական կառավարութեանը՝ բանակցութիւնների մէջ մտնել իր հետ՝ Հայաստանի եւ Ադրբեյջանի միջեւ եղած կռիւներին վերջ տալու համար:

Բանակցութիւններն սկսան Օդոսսոսին, Թիֆլիսում: Որովհետեւ այդ ժամանակ Հայաստանի եւ Մոսկւայի միջեւ եղած բանակցութիւններն առկախ էին մնացել, գլխաւորապէս հայ-ադրբեյջանեան սահմանային վէճերի քննութեան պատճառով, ուստի Հայաստանի ներկայացուցիչները, Լրգրանի հետ բանակցելու համար, պայման դրին որ նախ պաշտօնապէս վաերացուի Հայաստանի անկախութեան նախադրեալ Մոսկուայի կողմից: Լրգրանը, Բազուի եւ Մոսկուայի հետ հեռագրական յարաբերութիւնների մէջ մտնելուց յետոյ, ընդունեց այս պայմանը, որից յետոյ կողմերն անցան օրակարգի խնդիրների քննութեանը եւ կնքեցին Օդոսսոս 10ի համաձայնութիւնը:

3. Նոյն թուի Սեպտեմբերին, Թիւրքիան առանց պատերազմ յայտարարելու, յարձակուեց Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ եւ, օգտուելով վերջինիս անպատրաստ վիճակից, գրաւեց Կարսը, Գիւմրին եւ Սուրմալուն՝ սպառնալիքի տակ առնելով մայրաքաղաք Երևանը: Մոսկուան, որի դրդումով եւ դործօն աջակցութեամբ կատարուած էր այս թիւրքական արշաւանքը, վերջին պահուն «փրկութեան հրեշտակի» սքեմ առնելով վրան, պատրաստակամութիւն յայտնեց օգնութեան ձեռք մեկնելու Հայաստանին՝ պայմանով որ իշխանութիւնը յանձնուէր իր լիազօր-ներկայացուցիչ Լրգրանին:

Հայաստանի վարիչները, անգամ այս դժնդակ պայմաններում, մերժեցին երկրի իշխանութիւնը մի օտար պետութեան ներկայացուցչի յանձնելու առաջարկը՝ նկատելով այդ անընդունելի Հայաստանի անկախութեան գաղափարի տեսակետից: Բայց որովհետեւ նրանք կարիք էին զգում Ռուսների օգնութեանը՝ մայրաքաղաքը եւ մնացած գաւառները թիւրքական ներխուժումից փրկելու համար՝ ուստի բարւոք համարեցին իշխանութիւնը յանձնել Ս. Ռուսաստանի աչքում «հանդուրժելի» մարդկանց:

Այս ժամանակամիջոցում տեղի ունեցած բանակցութիւնների ընթացքին, Հայաստանի վարիչները, մէջը լինելով եւ «հանդուրժելի» ներք որքան զիջող գտնուեցին իշխանութեան եւ ռէժիմի խնդիրներում, նոյնքան էլ անդրդուելի մնացին անկախութեան խնդրում: Հայաստանը, ինչ իշխանութեան եւ ռէժիմի տակ էլ լինի, պէտք է պահէ իր պետական անկախութիւնը — պահանջում էին նրանք: Եւ այս պահանջին դաշնագրային ձեւ տալուց յետոյ էր միայն որ նրանք ստորագրեցին 1920 Դեկտեմբեր 2ի համաձայնութիւնը:

4. 1921ի գարնան վերջերին, երբ դեռ եւս Փետրուարեան ապրտամբութեան կռիւները շարունակուած էին Լեռնահայաստանում, Համառուսական Կոմկուսի Կ. Կոմիտէն բանակցութիւնների մէջ մըտաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ՝ այդ կռիւներին վերջ տալու մըտածումով: Պէտք է ասել որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը եւս աւելորդ էր համարում Լեռնահայաստանի արեւահեղութիւնները. որովհետեւ

տեւ, Կրօնչտաղի անկումից եւ Վրաստանի Խորհրդայնացումից յետոյ, հայկական այդ փոքրիկ հողամասը չէր որ պիտի կարենար իր ազատագրական պայքարը յաղթական վախճանի հասցնել: Կար նաեւ երկիրը խաղաղեցնելու անհրաժեշտութիւնը, որպէսզի հայ ժողովուրդը կարողանար դարձանել իր բաղձապիտի վէրքերը:

Սակայն նոյնիսկ իրեն համար խիստ ցանկալի այս դործում, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Ռուսաստանի փաստական իշխանութեան հետ հասկացողութեան գալու համար, պայման դրեց Հայաստանի անկախութեան ֆանաչումը: Այս պայմանն ընդունել տալուց յետոյ էր միայն որ երկու կուսակցութիւններն անցան առաջադրուած խնդիրներէ քննութեանը:

5. 1925ի դարնան, Հ. Յ. Դ. ն առաջարկ ստացաւ Սոց. Յեղ. կուսակցութեան Արտասահմանի պատուիրակութիւնից համաձայնութեան գալ երկու կուսակցութեանց հակաբողջեւիկ պայքարը ներդաշնակելու եւ, ընդհանրապէս, նրանց միջեւ գործակցութիւն հաստատելու մասին: Դաշնակցութիւնը, բնականաբար, սիրով ընդառաջ դնաց սուս Ազատական-Դեմոկրատիայի ամենակարկառուն, այդ ժամանակ նաեւ բաւականաչափ զօրեղ թեւի հետ հասկացողութեան գալու պատեհութեանը:

Բանակցութիւններն սկսան խիստ բարեկամական մթնոլորտում, որովհետեւ Դաշնակցութիւնը, հակացարական պայքարի օրերից, շատ մտերմական կապեր ունէր Սոց.—Յեղ. կուսակցութեան հետ: Բայց այս դէպքում էլ, ինչպէս միշտ, Դաշնակցութիւնը ո՛ր եւ է կոնկրէտ հարցի մասին խօսելէ առաջ, սեղանի վրայ դրեց Հայաստանի լիակատար անկախութիւնը ֆանաչելու պահանջը: Սոց. Յեղ. կուսակցութեան ներկայացուցիչները, սկզբունքօրէն առարկութիւն չունենալով ամէն մի ազգի ինքնորոշման իրաւունքի դէմ, ինչ—ինչ պատճառներով ցանկանում էին յետաձգել մեր պահանջի քննութիւնը մինչեւ դէմոկրատիայի յաղթանակը Ռուսաստանում: Այս տարա—կարծութեան պատճառով, բանակցութիւնները շատ ձգձգուեցին եւ մի վայրկեան թւում էր թէ խզումն անխուսափելի է: Սակայն, ի վերջոյ, սոցիալիստ յեղափոխականները տեղի տւին Դաշնակցութեան անդրդուելի պահանջի առաջ եւ, երկու կուսակցութիւնների կայացրած համաձայնութեան մէջ, Հայաստանի անկախութեան ճանաչումը առաջին տեղը բռնեց:

6. Յաջորդ տարւայ ամառը, Փարիզում, տեղի ունեցաւ Ռուսաստանի աջակողմեան կազմակերպութիւնների Արտասահմանեան համագումարը: Համագումարը իր օրակարգի հարցերից մէկն էր դարձրել Խ. Հ. Միութեան ոչ—ուս ժողովուրդների հետ հասկացողութեան գալը եւ, այդ նպատակով, յարաբերութիւնների մէջ էր մտել նրանց կազմակերպութիւնների հետ, որոնց թւումն եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան ներկայացուցիչների հետ:

Վերջիններս, ինչպէս նման բոլոր դէպքերում, նոյնպէս եւ այս դէպքում, առաջ քաշեցին Հայաստանի անկախութիւնը ֆանաչելու

պահանջը: Համադրումարը որ բաղկացած էր «ամբողջական եւ անբաժանելի» Ռուսիոյ դադափարախօսներից, բնականաբար, գիւրութեամբ չէր կարող ընդառաջել այսպիսի մի պահանջի: Սակայն, տեսնելով Հայերի անդրդուելի կեցուածքը անկախութեան խնդրում, իսկ, միւս կողմից, առանձին կարեւորութիւն տալով նրանց ձեռնհասութեանը հակարդուելիկեան պայքարի դործերում, ընդունեց նրանց պահանջը՝ Հայաստանի անկախութեան մասին յատուկ բանաձեւ հանելով:

Մրանք են, ահա, այն բոլոր բանակցութիւնները որ վարել են Հայերը ռուսական իշխանութեան եւ հոսանքների հետ՝ սկսած Հայաստանի անկախութեան յայտարարութիւնից մինչեւ այսօր: Եւ այն բոլորէն տեսնուում է որ Հայերը՝ դործով և խօսքով ամուր կառչած իրենց հայրենիքի անկախութեան դադափարին, այդ անկախութեան ճանաչումը միշտ նախապայժան են դարձրել Ռուսաստանը ներկայացրնող ո՛ր եւ է ուժի հետ հասկացողութեան գալու համար:

Հայ-ռուսական յարաբերութիւնների մօտ երկու հարիւր տարւայ պատմութիւնը ապարդիւն չէ անցել մեզ համար: Այդ պատմութիւնից մենք գիտենք որ Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը Հայերի ինչպէս եւ նրանց հարեւանների նկատմամբ միշտ հիմնուած է եղել միայն եւ միայն իր միակողմանի եւ եսական շահերի վրայ:

Այն ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը՝ միամիտ հաւատով ապաւինած Հայաստանի ադատութեան մասին եղած խոստումներին՝ ջանք եւ արիւն չէր խնայում ռուսական ռէնտի անողութեան համար, Ռուսաստանի վարիչները՝ իրենց անտեսական եւ աշխարհակալական հերի նկատառութեամբ՝ դադանի ծրարիրներ էին հետապնդում մերթարեւելեան Հայերին Ռուսաստան դադթեցնելու (Պետրոս Մեծ), մերթարեւմտեան Հայաստանը Հայերից թափուր դարձնելու (Լորանով-Րոստովսկի) եւ մերթ մեր հայրենիքի այս մասն էլ առանց այլեւայլութեան կրանելու (Նիկոլա Բ. եւ Սաղոնով)...

Նուազ ստոր չզանուեցին Ռուսաստանի Բոլշեւիկ վարիչները որոնք՝ ոտնատակ տալով իրենց բոլոր հանդիսաւոր յայտարարութիւնները Հայերի մասին՝ ի հաշիւ բաղմիցս անիրաւուած Հայաստանի դոցեցին իրենց «արեւելեան քաղաքականութեան ծախսերը»՝ ինչպէս այդ խոստովանում է նոյնիսկ բոլշեւիկ Բորեանը...

Աւելի՛ եւս դարհուրելին կայ: Այն՝ որ այս երկու հարիւր տարուայ ընթացքին, Ռուսաստանը ամէն անգամ, երբ փոքր ինչ դժուարութիւն էր ունենում իր ներսում կամ սահմանների վրայ, լքում էր հայ ժողովուրդը իր ճակատագրին՝ առանց մտահոգուելու որ դա կարող է նրա բնաջնջումով վերջանալ: Այդպէս է եղել Պետրոս Մեծի ժամանակ, այդպէս է եղել Եկատերինա Բ. ի ժամանակ, այդպէս եղաւ 1917-1918ին:

Այսքան դառն փորձերից եւ հիասթափութիւններից յետոյ, հայ քաղաքական մտածողութիւնը ոչխարային միամտութիւն պէտք է ունենար, որպէսզի նահանջէր Հայաստանի անկախութեան դադափարից՝ ո՛ր եւ է Ռուսաստանի հետ հասկացողութեան գալու համար:

ԴԷՊԻ ՄԱՅԻՍ 28

ՄԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱԿՕՍՆԵՐՈՎ

Հետաքրքրական է որոնել այն ցանկութիւնները, զորս կ'արտա-
յայտէ հայ գրականութիւնը քաղաքական անկախութեան մասին:

Ժողովուրդներու պատմութեան մէջ, քաղաքական անկախութեան
երազր այնքան սիրելի էր երգել, բանաստեղծներուն համար, որքան
աղուոր աղջկան մը աչքերը: Այսպէս, երբայական գրականութիւնը
քաղաքական հանդանակ մըն է միաժամանակ: Հելլէն հին բանաս-
տեղծները աշխարհակայութեան առաջին երգիչներն եղան: Ռուս քը-
նարերգահները, սլաւ ցեղերուն միութիւնը երգելով, մեծապետական
Ռուսիա մը երազեցին: Գերման քերթողները փառաբանեցին իրենց
ցեղը, զայն դասելով ամէն բանէ վեր: Եւ ահա եւրոպացի վիպասան-
ները, իրենց տարաշխարհիկ տպաւորութիւններով, իրենց վիպապրա-
կան հետազոտութիւններով, դարձան գաղթային շօշափուկներ (թան-
թափուլ) եւ գաղթապետութեանց առաջին երգիչները:

Այսպէս ատեն մը քաղաքականութիւնն էր որ կ'առաջնորդէր
գրականութիւնը, եւ եղաւ ատեն մըն ալ որ գրականութիւնը ուղ-
ղութիւն կու տար քաղաքականութեան:

Առանց ուղելու ուսումնասիրութիւն մը կատարել, փնտոնեք թէ
ի՞նչ արտայայտութիւններ կան հայ գրականութեան մէջ մեր քաղա-
քական ձգտումներուն մասին:

Հին ատեն մեր գրականութիւնը հարկատու մըն էր քաղաքակա-
նութեան: Պատմիչները, մեր առաջին գրագէտները, զրի կ'առնէին
քաղաքական գործերը որ կատարուած էին: Ուրեմն գրագէտը կը
հետեւէր քաղաքագէտին՝ առանց երբեք յոգնեցնելու իր երեւակայու-
թիւնը կամ իմացականութիւնը: «Բանն վասն որոյ պատուիրեցեր՝
արարի, ո՛վ քաջ, վասն Հայոց պատերազմին հրամայեցեր, յորում
բազումք առաքինացան քան զսակաւս: Ահա նշանակեցի յայսմ եօթն
յեղանակիս...»:

Յետոյ կու գան պատմիչները, որոնք սղբ կը գրէին: Անոնք ար-
ցունք կը կաթեցնէին տողէ տող, նկարագրելով կործանած հայ քա-
ղաքները եւ թշնամիներուն ասպատակութիւնները, ճիշդ ինչպէս
երբայեցի բանաստեղծները, բարեւական զեռերու ուռիներուն տակ,
կ'երգէին կործանած հեռաւոր հայրենիքը:

Եւ վերջապէս կու գան հայ ժողովրդական երգերը, մասնաւորաբար «ազատագրական երգերը», որոնք մէկ դարու պատմութիւն ունին:

Նախ հայ մայրերն են, որ կ'երգեն: Անոնք իրենց զաւակին ակնջին տակ ազատութիւն կը հեծկլտան: Վասնզի հայ կիներն էին, որ առաջին զոհերը դարձան բռնութեան: Առեւանգումները այնպիսի դէպքեր էին, որ տուրքերու ծանրութենէն, կալուածներու զրաւումէն, հրդեհներու սարսափէն աւելի ուժգին կը խոցոտէին հայ կնոջ սիրտը: Իմ կարծիքովս, ազատագրութեան առաջին երգիչը, առաջին ուսուցիչը, հայ մայրն է: Եւ յետոյ հայ աղջիկը, մեր հայրենի գիւղերուն հարազատ աղջիկը անշուշտ, որ կը սիրէ քաջը, «չինար բոյով» եւ «չինար հասակով» երիտասարդը, այն որ կը կուռի, լեռ կը բարձրանայ, հէքեաթունակ դիւցազն մը կը դառնայ: Այսպէս կարելի չէ ուրանայ հայ աղջկան դերը մեր ազատագրական երգերուն կազմութեան մէջ: Նորօրինակ դիւցազներգութիւն մըն էր որ կը կազմուէր, ուր կը խաղային հայ մայրը, հայ աղջիկը եւ հայ երիտասարդը: Հոգեբանական մերժում մըն է աս, բայց կը կարծեմ թէ հոգեբանական այդ պատճառն այ դեր կատարեց մեր ազատագրական պայքարներուն մէջ: Որովհետեւ դուք դեռ չէք դոներ քաղաքական յստակ գանկութեան մը արտայայտութիւնը այդ երգերուն մէջ: Արդարեւ մեր երգերը ուրիշ բառ չունին այդ շրջանին, բայց միայն «ազատութիւն»:

Ես մինչ ի մահ կախազան,
Մինչեւ անարգ մահու սիւն,
Պիտի գոռամ, պիտ' կրկնեմ
Անդադար ազատութիւն:

Ի վերջոյ «ազատութեան մաս սէրը պատերազմ է կանչում»: Եւ աս կը շողայ սուրը, կ'որոտայ հրացանը:

Կրակ տեղաց հայ քաջերի
Բնակավայր դիրքերից,
Կոտորուեցին քշնամիներ,
Ահռելի գնդակներից:

Ազատութեան գաղափարը տարտամ է տակաւին:

Ինչի՞ ազատութիւն է այդ:

Կոուտղները կը խօսին «ազատութեան դրօշակի» մը մասին, որ յստակ բացատրութիւն մը չէ: Աւելի պատկեր մը, գրական յաւանդութեամբ: Օտար հայրենասիրական երգերու թարգմանութիւնը, այդ օրերուն, նոր դոյն մը կուտայ մեր ազատագրական երգերուն: Գամառ-Քաթիպա կ'երգէ՝ ամէն բան Հայաստանի համար, «փողն» ալ, «թուրն» ալ, «զրիչն» ալ, «ուսումն» ալ:

Կուտամ քեզ պատիւ, կ'ունենաս դու յարգ,
Ու կը դրնեմ քեզ ազնիւ մարդոց կարգ,
Երբ օրօրանէդ մինչեւ գերեզման՝
Զգտումդ լինի փրկել Հայաստան:

Ի՞նչ կը նշանակէ «փրկել Հայաստան», մեր հին պատմիչներուն յեղյեղած մէկ բառը, արդեօք մեքենարա՞ր առնուած: Ուրիշ երգի մը մէջ Գամառ-Քաթիպա խոստովանութիւն մը կ'ընէ, այս անգամ թիչ մը աւելի յստակ.

Ես դաշտ կ'երթայի, դաշտ Աւարայրի,
Ողողած ցօղած՝ Հայոց արիւնով:
Ազգ իմ սիրական, դու ազգ Թորգոմեան,
Քու կորցրած թագը քեզ յետ կուտայի:

Թիչ մը աւելի հին, Թաղիադեանց եւս նոյն տեսակէտն ունի.

Ջոմն ի մէնջ յարո՛
Հովիւ ազգի մերոյ,
Տուր նմա ցուպ հուժկու՛ Հովուել զմեզ:

Կը թուի թէ հայ թաղաւորականներու երազը տեւած է մինչեւ Խրիմեան: Արդարեւ, կը պատմեն թէ Խրիմեան Հայրիկ համբուրել չէր տար իր աջ ձեռքը, զոր սուրբ կը պահէր՝ հայ թաղաւոր մը օժե-լու համար այդ ձեռքով:

Կը սկսին յեղափոխական շարժումները: Աղգային քաղաքական ցանկութիւնները կը ստանան նոր դոյն, նոր իմաստ: Հնչակեանները, ահա, ի գին արեան, ազատութիւն կ'երգեն.

Կոչնակդ հնչեցո՛ւր, հնչեցո՛ւր արագ,
Թող Հայք ոտք ելլեն ծագէ մինչ ի ծագ,
Փշրի ժանտ շղթան, ծագէ նոր արեգ,
«Ազա՛տ ենք» հնչէ ոսկեգօծ հնչակ:

Ասպարէզ կը նետուի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ «Մահ կամ ազա-տութիւն» նշանարանով եւ կը խօսի միայն կրակի մասին.

Կրակ տեղացէ՛ք, անդադար կրակ,
Փէս՛ոք Դաշնակցութեան՝ առատ է գնդակ:
Իր խմբապետներէն մին, Անդրանիկ, կ'երգէ.
Մայր Հայաստանը ձեռքէ հանեցինք,
Հիմա ոյժ ունինք, դարձեալ ետ կ'առնենք:

Ու մինչ Հնչակեանները «ազատութիւն» կը կանչեն, ու մինչ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը «Մայր Հայաստան» կը պահանջէ, եւ ահա մեր Ռամկավարները, քսա՛ներորդ դարուն սկիզբը, մանկապարտէզի բնակչութեան ձայնով, կ'երգեն.

Յրուած Հայութեան սիրտերէն բաժան,
Բառնանք թունաւոր քէն ու ոխ դաժան,
Ջանանք փոխարկել բիրտ նիւթը լոյսի,
Եւ թող միտքն ըլլայ ուղեցոյց յոյսի:

Քաղաքական ոչ մէկ խօսք եւ յաւակնութիւն: Ընդհակառակն ասպաքաղաքական տրամադրութիւն:

Մեզ այստեղ չի շահագրգռեր հայ քաղաքական անկախութեան

Չախեն աջ (մատած) .-- 1. ԴԻՕ, Բաշ Աբարանի գորարածնի հրամանատար . 2. Զօրավար Սիլիկեն, Սարդարապատ - Բաշ Աբարանի նախառնորու ընդհ. հրամանատար . 3. Զօրավար ՆԱԶԱՐԲԻԿԵՆ, սպարապետ հայկական բանակի, ընդհ. ղեկավար Ղարաֆիլիսեի նախատանարտի . 4. Զօրավար ԴԱՆՆԻԷԼ ԲԷԿ ՓԻՐՈՒՄԵՆ, Սարդարապատի գորարածնի հրամանատար :

ժամանակագրութիւնը, կ'արձանագրենք միայն այդ մտածման ճամբան: Ահա թէ ինչո՛ւ դէպի ետ դառնալով՝ նոյն մտածումին որոնումը կը կատարենք Պետրոս Դուրեանի քերթուածներուն մէջ: Քնքուշ բանաստեղծը կը պոռայ ցաւէն, զոր կը պատճառէ քաղաքական անկախութեան տենչը՝ թէեւ միշտ տարտամ.

Մինչ ե՞րբ գլուխդ պիտի ծեծես,
Շղթայակապ այդպէս հեծես,
Հէ՛ք Հայաստան շիջելարեւ...

Ահա դողդոջուն Միսաք Մեծարենցը, աւելի յեղափոխական.

Քո՛ջր, մօտեցուր իմ ձեռքին
Աստուածաբոցն հրացան,
Զի ամէն բան ինձ կրկին
Կը յիշեցնէ վրէ՛ժն արեան:

Բոլոր մեր բանաստեղծներուն երգերուն մէջ դուք անպայման կը գտնէք խօսք մը հայկական անկախութեան մասին, բայց միշտ տարտամ: Մ. Պէշիկթաշլեան կ'երգէ Զէյթունի կռիւները, Ս. Շահապիզ՝ հայրենասէրին մահը, Ա. Իսահակեան՝ կռիւը «դուշմանին» դէմ:

Է՛յ Սիս, Մասիս, ձեզի մեռնեմ,
Իմ Սիս, Մասիս, ջան տղերք,
Դուք տասի չափ, հազարի չափ,
Ձեզի մեռնեմ, ջան տղերք:

Մէկ սիրտ դառնանք, բիւր սուր դառնանք,
Զարդենք, փշրենք դուշմանին,
Զան տղերք, գարնենք գարկուենք,
Մեր վաքանի ուղուրին:

Բայց առաւելապէս Ռաֆֆի եւ Ահարոնեան եղան դլխաւոր ուսուցիչները ազատագրական կռիւներուն եւ գրականութեան: Ու մինչ անոնք հայկական դիւցազնամարտը կ'երգէին, արդէն հայ հոգիներուն մէջ յոյսը կը սկսէր բացուիլ, ծաղկիլ:

Այսպէս մեր ազատագրութեան ցանկութիւնը աւանդութիւն մը ըլլալով հանդերձ, հոգեբանական գիծով՝ սկիզբ մը եւս ունեցաւ. յետոյ մեքենարար դարձաւ քաղաքական կամ ազգային կիրք: Այլեւս ամէն հայ մտաւորական կը մտածէ թէ անպայման պիտի գայ «Հայոց վարունք»: Այս վերջին շրջանին, այդ մտածումը, «Հայոց վարունք» քաղաքական մեծ երազ մըն է այլեւս եւ հաւատք մը՝ լուսաւոր հորիզոններու բացման մասին:

Կատարուեցաւ այդ երազը:

Մինչեւ 1918ի շրջանը տարտամ էին մեր ցանկութիւնները, — «ազատութիւն», «եղբայրութիւն», մինչեւ «Մայր Հայաստան»:

Ընդհ. պատերազմը, յաւիտենապէս կոտորացող սեւ յիշատակներու հետ, մեզի տուաւ փոքրիկ հանրապետութիւն մը:

Այսօր ա՛յլ ալ չկայ: Կորսնցուցինք մեր անկախութիւնը: Կը մնայ միայն բանաձեւը:

Հիմա ժամանակ է, հետեւելով նոյն բանաձեւին, հանգանակել գրական քաղաքականութիւն մը: Մեր գրական հին սերունդը, վարժեցնելով հանդերձ կռուելու, որոշ չէր գիտեր թէ ի՞նչ կ'ուզէր եւ մեր գրականութիւնը չկրցաւ սորվեցնել ժողովուրդին թէ ի՞նչ պէտք էր իրեն: Գրական նոր սերունդը, Մայիս 28ի դասով, պէտք է բանաձեւէ յստակ ուղղութիւն մը, — երա՛զը տալ ազատ հայրենիքին:

Ես կը հաւատամ թէ հայրենիքները կը ստեղծուին նախ հոգիներու մէջ, որպէսզի յետոյ ստեղծուի հողային հայրենիքը:

Այս վաթան, վաթան՝ քու հողին դուրբան,
Քո ծխին դուրբան, քո ջրին դուրբան.
Է՞ս փառքն ունէիր, է՞ս պատիւն առաջ,
Որ հմիկ աւիրվել, մնացել ես անջան:

Էն ի՞նչ շունչ կը լի, որ էս նոր հոգին
Փչի, վեր կացնի քնից մեր ազգին.
Էն ի՞նչ ձեռք կը լի, որ մեր աշխարհին
Էլ եդ սիրտ տայ ու կանգնացնի կրկին:

Այս՝ ես էն ձեռին կեանքս դուրբան կ'անեմ,
Էն կոխած հողին երեսս կ'անեմ,
Ապրիմ՝ իմ արինս նրա մատաղ կանեմ,
Մեռնիմ՝ հողիցն էլ միշտ նրան կօրհնեմ:

Կանգնել ես՝ էդպէս գլուխդ ամպին խփած՝
Ա՛յ խեղճ հալեւոր, երեսդ փակած,
Ի՞նչ կըլէր՝ Մասիս, ա՛յս դեռ աչքդ բաց՝
Սրի չտայիր քո որդիքն էրված:

«Վէրք Հայաստանի»

Խ. ԱՐՈՎԵԱՆ

ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԵՄԵՆՈՐԵԱԿԻՆ

Քսան տարի առաջ, Բարձր Հայքի բերդաքաղաք Կարինը մեր պատահական մարտնչուհիներու եղբրական հանգրուաններէն մէկը դարձաւ :

Ամբողջ Ռուսաստանն ու Կովկասը, 1917 մարտի վերջերը, բոցավառ հնոցի մըն էին վերածուած : Յեղափոխութեան փոթորկոտ ալիքը կ'անցնէր քաղաքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ, մարդէ մարդ : Յարական արիւնոտ դահն ու դայիսոնը փչրուած էին :

Յեղափոխութեան սրտապարար ու ալեծուփ յորձանքին մէջ ռազմաբեմի դէպքերը պահ մը մոռացութեան էին տրուած :

Քանի մը ամիս վերջ, հոկտեմբերեան յեղաշրջումով, յեղափոխական կառավարութիւնն անցաւ համայնավարներուն ձեռքը : Իբրեւ անմիջական հետեւանք իրենց «առաքելական» կոչման, խաղաղութեան ձիթենին բռնած՝ դատարկեցին ամբողջ ռազմադաշտը : Ռուսական վիթխարի բանակները վերածուեցան անկերպարան եւ անգլուխ խուժանի՝ եւ խրամներէն դարձան դէպի տուն . . .

Հսկայ անդունդ մը բացուեցաւ կովկասեան ժողովուրդներու, եւ մասնաւորապէս հայ ժողովուրդին առջեւ : Իրերու անողոք բերումով, դէպքերուն ամբողջ ծանրութիւնը ինկած էր հայ ժողովուրդի ուսերուն վրայ :

Յեղափոխութիւնը, — միլիոնաւոր ճնշուածներու այդ պատարար առադաստը — պատմութեան դաժան խաղով, առաջին անգամ աշուի կը նստէր մեր գոյութեան հետ :

Ո՛րքան պատրանքներ ու երազներ էինք հիւսած . . . Թրքահայաստանն ու Ռուսահայաստանը միացած, հայկական վարչութիւն, հայկական իշխանութիւն ու վերածնութիւն : Կարճ ատենուան մէջ, մեր շինարար ու աշխատաւոր ժողովուրդը իր մտքի ու բազուկի հըրաչքն էր նետած հայրենի դաշտերուն ու ձորերուն մէջ :

Եւ ահա, վրդովիչ անելի մը առջեւ — Ռուս զօրքերը կը քաշուին : Անթացուպեր չկային այլեւս : Մնացեր էինք միս-մինակ, մենք մեղի :

Յեղափոխութեան բեմէն, Լէնինի կառավարութիւնն ալ կը նը-

«իրագործէր ճնշուած ժողովուրդներու դարաւոր իղձերը եւ մասնաւոր յայտարարութեամբ՝ «Ռուսաստանի ժողովուրդներուն ինքնորոշման իրաւունք» կը շնորհէր :

«Անկախութիւն», «ինքնորոշում», «Թրքահայաստանի ազգային մարտութիւն», հայ ժողովուրդի դարաւոր երազներն էին . . . Սակայն, ինչ որ երջանիկ ժողովուրդներ պիտի ստանային «ինքնորոշման» հրովարտակի հրատարակութենէն անմիջապէս յետոյ, տարարարատարար մենք պիտի ստանայինք անհնարին պայքարներու դնով :

Անշուշտ, այժմ, ամէն ինչ կախուած էր մեզմէ, մեր գէնքի յարողութենէն, մեր բազուկի ծանրութենէն, մեր հայրենասիրական ու մարտական յմբռնումէն, ցեղային դարաւոր առաքինութիւններէն ու կորովէն : Մեր բովանդակ առնական ուժով տէր պիտի կանգնէինք մեր պատմական իրաւունքներուն, մեր հայրենի դաւառներուն / մենք լոկ ազգային ուժով պիտի յուժէինք մեր դատը : Պատմութեւ՝ վերապահած տարօրինակ դարձակէտի մը առջեւ կը դանուէինք : Բնաւ պատահած չէր, որ մեր հարցի յուժման բանայիները կամովին մեզի յանձնուէին : Մեզ կը մնար աշխարհս դնել կատարուած իրողութեան առջեւ եւ դործնապէս տէր հռչակել մեզ մեր հայրենի հողերուն :

Մինչդեռ այժմ, նոյն Ռուսերն են որ տարբեր քղամիդի տակ «Թրքահայաստանը անկախ» կը հռչակեն, դէժ ձեւականօրէն :

Արդ, մեզի կը մնար մէկ բան միայն, — անմիջապէս գործի անցնիլ եւ համագգային գորաշարժ յայտարարել :

Եւ իսկապէս, այդ երկունքի օրերուն, սրբազան դող մը համակեց մեր ցեղը : Տենդազին դործի լծուեցան բոլոր կազմակերպութիւններն անխտիր :

Հանրային կեանքը փոթորկեցաւ : Կոչեր, հանդէսներ, միթիւնիներ, ռազմաշունչ ճառեր, ժողով, եռուղեռ ու թոհուրոհ : Հայկական թիկունքը վերածուած էր եռացող կաթսայի մը : Բացուած անդունդը պէտք է լեցուէր : Օրուան յախուռն կարգախօսն էր, — դէպի՛ զօրանոց, դէպի՛ ռազմաճակատ : Գո՛րծ, դո՛րծ :

Սակայն, ո՛րքան խոշոր դժուարութիւններ կային մեր կազմակերպական ճամբուն վրայ : Դիւրին չէր մէկ օրէն միւսը, մոզական ուժով, բանակներ ստեղծել : Ռազմադաշտ էր մեր շուրջը, ռազմադաշտ էր Կովկասը, ռազմադաշտ էր Թրքահայաստանը : Աջ ու ձախ թշնամի : Աջ ու ձախ փուշ ու տատասկ : Կովկասի թաթար-վրացական պլոքը կը դաւէր թիկունքէն, կը դաւէր ճակատէն : Ի՞նչ բախտորոշ օրեր : Հայութիւնը պիտի հանդուրժէ՞ր, սակայն, որ կրկին սուրի ճարակ դառնար : Մահու եւ կենաց պայքարի պիտի պատրաստուէինք : Այո՛, զինարշաւ էր ե՛ւ մէկի ե՛ւ ամէնքի դէմ :

Ի՞նչ կը ներկայացնէին մեր թիկունքի եւ ճակատի զինուորական ուժերը, եւ ի՞նչ կարելիութիւններ կային : Ամփոփ համայնապատկեր մը միայն :

1916 օգոստոսին, Կովկասի փոխարքայի կարգադրութեամբ մեր կամաւորական գունդերը լուծուեցան եւ վերածուեցան հայկական

հրացանաձիգ դումարտակներու :

1917ի փետրուարեան յեղափոխութենէն վերջ, Թիֆլիզի Հայոց Ազգային Խորհուրդի եւ Փեթերսպուրկի ազգային կազմակերպութեանց միջնորդութեամբ, ուսական ժամանակաւոր Կառավարութիւնը արտօնեց արեւմտեան ճակատի ուս զօրամասերու մէջ ծառայող հայ զինուորները փոխադրել կովկասեան ոստիկանութիւնը :

Հայ զինուորները ստուար թիւ մը կը ներկայացնէին : Շուրջ 200-250 հազար հոգի կը հաշուէին ուսական բանակներուն մէջ : Ասոնցմէ մօտ հարիւր հազարը կը դռնուէր արդէն կովկասեան ճակատը :

1917 յուլիս 11ի հրամանագրով կովկասեան բանակի ուս զլխաւոր հրամանատար Զօր. Լերետինսկին, Հայոց Ազգ. Խորհուրդին կը թելադրէր հայկական հրացանաձիգ դումարտակները վերածել զուսնուներու : Այս կարգադրութեամբ մեր զօրական կազմակերպուած ուժերը կ'ըլլային վեց զուսնուներ, երկուական դումարտակներով : Անշուշտ, խիստ աննշան ուժ մը բաղդատմամբ մեր պահանջներուն :

Ազգ. Խորհուրդը դարձեալ կը միջնորդէ ժամ. Կառավարութեան մօտ, որ այս անգամ թոյլտուութիւն տայ ազգային զօրաբանա- (կորպուս) կազմել եւ կրկնապատկել հայկական զուսնուներու թիւը : Դժբախտաբար շատ ուշ, — 1917 դեկտ. 13ին միայն, Կովկասի բարձրագոյն հրամանատարութիւնը արտօնութիւն կու տայ ազգային զօրամասի կազմութեան :

Ազգ. Խորհուրդը իսկոյն կ'անցնի դործի : Հայկական բանակի ընդհանուր հրամանատար կը կարգուի Զօր. Թովմաս Նազարբէկեան, սպայակոյտի պետ՝ Զօր. Վիշինսկի :

Նմանօրինակ աշխատանքի կը լծուի նաեւ Կովկասի Արեւմտահայ Ազգ. Խորհուրդը, որ ծնունդ առած էր 1917 Մայիս 2ին, Երեւանի մէջ գումարուած արեւմտահայ Ա. Համագումարէն :

1917 դեկտ.ի սկիզբները, Թիֆլիզի մէջ կը գումարուի արեւմտահայ զանազան կազմակերպութիւններու ներկայացուցչական արտակարգ ժողով եւ քննութեան կը դրուի ոստիկանապետի պաշտպանութեան հարցը : Ժողովը պարտականութիւն կը ստանձնէ իսկոյն ձեռնարկել արեւմտահայ առանձին զօրաբաժնի մը կազմութեան, ստարելու համար համաժողովրդական շարժման : Այդ նպատակով ծնունդ կ'առնէ մարմին մը, — Ապահովութեան Խորհուրդը — որուն նախագահ կ'ընտրուի ընկ. Վ. Փափազեան : Անմիջապէս կը յայտարարուի 20-40 տարեկաններու զօրակոչ :

Բացի ազգ. կազմակերպութիւններէն, արեւմտահայ զօրաբաժնի կազմութեան մասնաւորապէս ուժ կու տային Թիֆլիզի անգլիական եւ ֆրանսական կառավարութեանց ներկայացուցիչները, ուրիշ խօսքով մեր դաշնակիցները, օժանդակութեամբ ուս զլխաւոր հրամանատարութեան, գրաւուած վայրերու նահանգապետութեան եւ ամերիկեան մասնաւոր առաքելութեան մը՝ որուն անդամներն էին Զօր. Շօր, դնդ. Պայք, տեղակալներ Կոլտամիթ եւ Տիուս, ամերիկեան հիւպատոս Սմիթ : Ասոնք կը ստանձնէին նոյն իսկ վճարել կազմակերպը-

ւելիք զօրարանակի բոլոր ծախքերը եւ կը թելադրէին անյապաղ գործի ձեռնարկել: Անհրաժեշտ ծախքերու համար ալ կը վճարեն վեց միլիոն ուրբլի եւ կը խոստանան աստիճանաբար վճարումներ եւ կենսամթերքներ հայթայթել:

Արեւմտահայ զօրարածնի հրամանատար կը կարգուի Անդրանիկ եւ Տօքթ. Չաւրեանի միջնորդութեամբ կը ստանայ ուսական զօրավարի աստիճան: Բոլորն ալ մեծ հաւատքով ու եռանդով կը փարին գործի եւ կը խօսին, նոյն իսկ, 60·000նոց զօրարանակի մը մասին:

Շատ չանցած, Կովկասի Հայոց Ազգ. Խորհուրդի եւ արեւմտահայ Ապահովութեան Խորհուրդի միջեւ կը կայանայ փոխադարձ համաձայնութիւն մը եւ կ'որոշուի Զօր. Անդրանիկի կազմելիք զօրարածնը կցել ազգային զօրարանակին (կորպուս):

Այս կարգադրութեամբ հայկական զինուորական բոլոր ուժերը կը միանային եւ դերազոյն հրամանատարութիւնը կը յանձնուէր Զօր. Նազարբէկեանին:

Կը վճուուի, նաեւ, համեմատաբար երկրորդական խնդիր մը, — բանակի ներքին հրամանատարական կազմը:

Կը կազմուի երեք զօրարածնի: Առաջին զօրարածնի հրամանատար կը կարգուի Զօր. Արէշեան, երկրորդին՝ Զօր. Սիլիկեան, իսկ երրորդին՝ Զօր. Անդրանիկ, իսկ հեծելազօրի կիսարածնի պետ՝ գնդ. Ղորղանեան: Ասկէ զատ շատ մը վայրերու մէջ կը կազմուին տեղական զօրամասեր, իրենց յարակից բոլոր բաժիններով:

Սկիզբէն ամէնքն ալ լաւատեսութեամբ համակուած էին: Կը կարծէին որ ուսական ծառայութեան մէջ գտնուող հայ զինուորները, անսալով հայրենի սրբազան ձայնին, առանց դժուարութեան, սոսկ ֆիզիքական տեղափոխութիւն մը պիտի կատարէին մէկ բանակէն միւսը եւ սատարէին ազգային բանակի շուտափոյթ կազմութեան: Նոյնը եւ Կովկասի արեւմտահայ զանդուածը, որ հայրենիքի պաշտպանութեան եւ վրէժխնդրութեան բունն զգացումներէն դրդուած պէտք է անմիջապէս մտնէր զօրամասերուն մէջ:

Սակայն, աւա՛ղ, չիրականացան այդ վարդազոյն ծրագիրները: Հայոց ազգային բանակը, նոյն իսկ ամենէն տաղնապալի օրերուն, հազիւ 15—17 հազար զինուոր ունեցաւ...

Յեղափոխութեան եւ թրջական զինադադարի խարուսիկ օրօրներուն մէջ, հայ զինուորութիւնը փոշխացեր էր: Հանդիստի ու խաղաղութեան պահանջը ստեղծած էին հոգեկան բեկում մը, վարանոտ ու երերուն կեցուածք մը, որ շատ կը դժուարացնէր բանակի կազմակերպական աշխատանքները:

Հայկական թիկունքը կը թաւալէր երկընտրանքի թանձր մթնոլորտի մը մէջ:

Այսպիսով դէպքերը եկան յանդեցան Սարգսրապատի, Ղարաբիլիսայի եւ Բաշ-Արարանի հերոսամարտերուն:

ԱՆՑԵԱԼԻ ԹԵԼԱԴՐԱՆՔԸ

— Դուք — կ'ըսէր ինձ չէզոք հայրենակից մը — կը ջանաք ըլլալ իրատես, ու կը ցանկաք դէպքերը վերլուծել իրենց ժամանակներուն ու պայմաններու մէջ: Բայց, երբ վաղուան մասին կը խօսիք, յանկարծ տարօրէն հաւատք մը կը վարակէ ձեզ: Երազատեսութիւն չէ՞, արդեօք, օրօրուիլ անկարելի հեռանկարներով: Ու կարծել թէ վաղը էրկին կ'իրականանայ այն, ինչ որ յանկարծ պարզուեցաւ մեր առջեւ 1918ին: Կամ անիրատեսութիւն չէ՞ խանդավառուիլ այդ երազով, երբ, իրականին մէջ, ոչինչ ունինք յուսադրիչ:

Առանձի՞ն է այս չէզոք հայրենակիցը իր տեսակէտին մէջ:

Երբե՛ք:

Կան, — որքա՛ն շատ, — որ կը ցանկան, անտարակոյս, վաղը աւելի լաւ տեսնել: Տեսնել հայրենիք մը, որ ըլլայ իրա՛յէս անկախ: Նոյնիսկ՝ միացեալ: Բայց, թերահաւատ են: Իրենց քաղաքական նեղ կամ լայն հայեցողութիւնը մթազնած է: Յուսախար են անցեալէն: Ու ընկճուած՝ ներկայէն: Կը ցաւին: Կը մտահոգուին: Մեղի հետ համաձայն են, որ Խ. Հայաստանը այն չէ, ինչ որ կ'ուզէինք ու կ'ուզենք: Նոյնիսկ կը ծափահարեն՝ երբ Եռագոյնի ծիփանքէն կամ ապաղայի մասին կը խօսինք: Բայց, երբ ողևորութեան պահը կ'անցնի, երբ յուզումի առազաստները կ'իջնեն, եւ երբ սեղանի մը շուրջ՝ ձեզի հետ առանձին կը մնան, տարակոյսը կը սկսի յածիլ իրենց նայուածքներուն մէջ,

— Այս բոլորը լա՛ւ, — կ'ըսեն անոնք քիչ մը երկչոտ — բայց, չէ՞ք կարծեր որ գրեթէ անկարելի է ինչ որ կը ցանկանք մենք, — Անկախ Հայաստան, Եռագոյն...

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետեւ, ոչ մէկ ամուր խարխալ ունինք: Տեսէ՛ք, Խ. Հայաստանը, զոր կորիզ կը նկատենք, կը կառավարուի իշխանութեան մը կողմէ, որ դէմ է — ոչ միայն Մոսկուայէն դեկավարուած իր քաղաքականութեամբ, այլ եւ իր պաղպաղաբարանութեամբ, — հայրենիքի սկզբունքին: Երջապատուած ենք բացառապէս թշնամի ուժերէ: Տկար ենք: Անդէն: Ու հով մը՝ հիւսիսէն ըլլայ թէ հարաւէն՝ կարող

է բնաջնջել ինչ որ մնացած է արիւնաներկ անցեալէն: Արդ, այս պայմաններուն մէջ, ի՞նչպէս կարելի է յուսալ թէ մենք կրնանք անկախ հայրենիք մը ունենալ...

Ճշմարտութիւններ չկա՞ն այս յոռետես արտայայտութեանց մէջ:

Կա՞ն, ի հա՛րկէ:

Այսպէս, — մենք համաձայն ենք, թէ հայ ժողովուրդը տկար է: Տկար է՝ ոչ թէ սրովհետեւ անզէն է, այլ մանաւանդ այն պատճառաւ, որ իրեն քոյլ չի տրուիր իր կարելի ուժը կեդրոնացնել իր հողամասին վրայ:

Աւելին, — այն պետական վարչաձեւը դոր կ'ուզենք իրականացնել մեր հողին վրայ, իր դէմ ունի, առաջին հերքին, նոյն այդ հողին այժմու վարչաձեւը, — խորհրդային իշխանութիւնը: Ճիշդ է ե՛ւ այս:

Եւ, վերջապէս, ճի՛շդ է նաեւ այն որ մենք շրջապատուած ենք մեզի հանդէպ առնուազն ոչ-բարեացակամ մեծ ու փոքր ուժերէ, եւ, հետեւաբար, անկարող ենք, մեր այս տկարութեամբ, չէզոքացնել դանձնք:

Եւ սակայն, այս երեք աննպաստ ճշմարտութիւններուն դէմ կան նաեւ ուրիշ ճշմարտութիւններ, դորս անհրաժեշտ է նկատի ունենալ:

Ատոնցմէ առաջինը շօշափելի է:

Այսպէս, մենք մեր հայեցողութիւնը միշտ կը հիմնենք ներկայ իրողութիւններուն վրայ, երբ ապագայի մասին կը խորհինք կամ կը խօսինք:

Ուրիշ խօսքով, մեզ յուսադրող առաջին ճշմարտութիւնը այն է, որ պատմութիւնը քարացումներ չի ֆանչնար եւ կեանքը՝ աւելի շատ՝ անակնկալներու շղթայաւորում մըն է: Մարդկային պատմութեան մէջ «անկարելիութիւնները» աւելի հաւանական են, քան կարելի նկատուածները:

Երկրորդ, մեր մօտաւոր անցեալը մեզի կ'ըսէ թէ հիմնական չեն — ըլլալով հանդերձ ճշմարտութիւններ — այն պատճառարանութիւնները, որոնք մեզ յոռետեսութեան կը մղեն:

Որովհետեւ՝

Ա. — 1915ին ալ, երբ ընդհանուր պատերազմը ծագեցաւ, հայկական հողամասերու վրայ իշխող օտար վարչաձեւերը (սուլթանական ու ցարականը) ոչ միայն դէմ, այլ եւ քշնամի էին՝ նոյն այդ հողերուն վրայ հայկական պետութիւն մը հիմնելու ծրագրին:

Բ. — 1915ին ալ մենք այնքան տկար էինք՝ որքան այսօր: Կամ՝ անպատրաստ:

Գ. — 1915ին ալ մենք շրջապատուած էինք մեզի հանդէպ առնուազն ոչ-բարեացակամ միւսերոյն ուժերէն: Ուժեր, որոնցմէ մին կիսեց մեզ, իսկ միւսը առիթ ընծայեց որ այդ բնաջնջումը իր լրումին հասնի...

Ու 1915ին ալ նոյնքան թերահաւատ էինք:

— Հայաստա՞ն...

Յնո՞րք մը կը նկատուէր ան:

— Դուք կը նմանիք այն պատանիներուն, որոնք, — կը մեզազարէին մեզ՝ շատեր — կը վազվզեն, պարտէզին մէջ, թիթեռնիկին ետեւէն՝ զայն բռնելու ցանկութեամբ, բայց երբեք չեն յաջողիր, ու կը կոխկրտեն այն ածուները, զորս իրենց հայրերն են խնամած՝ յոգնատանջ ու մեծ ճիգերով...

Ու ամենէն լաւատես Հայն իսկ անիրականանալի պատրանք մը կը նկատէր: «Արիւնաներկ Երազ մը»...: Իսկ պատերազմի ընթացքին, ամէն մէկս կը խորհէինք թէ հրաշք մը կ'ըլլայ, եթէ կարենանք զյուսինիս ողջ պահել այդ անակնկալ արհաւիրքին մէջ...

Բայց, պատահեցաւ անկարելին ու անհաւատալին:

Թէեւ տկար, հալածական, արիւնաթաթախ, ու կիսուած՝ թիւով, այսուհանդերձ այդ մեծ դուպարին մէջէն յանկարծ հայրենիք մը ծնաւ...

Այնպէս որ, մինչեւ 1914 ամենաթերահաւատ Հայն իսկ 1918ին տեսաւ թէ «խենթութիւն» չէր ինչ որ տասնամեակներ շարունակ երազեր ու հետապնդեր էինք:

Տարիներ անցան: Դէպքերը, շատ արագօրէն, դասաւորուեցան մեզի համար աննպաստ կերպով: Մանուկ Հայաստանը զոհն եղաւ քաղաքական դաւի մը: Ու ահա, ներկան, իր բոլոր աննպաստ կողմերով, եկեր՝ այնպէս մը քնշեր է մեր մտածողութեան վրայ, որ հայ մարդը անգոր է անդրադառնալու այն անժխտելի ճշմարտութեան թէ՛ կեանքը յարատեւ փոփոխութիւն է, եւ թէ՛ անակնկալները անխուսափելի են ու թերեւս մօտ:

Բայց մանաւանդ՝ մեր երէկը մեծագոյն դրաւականն է, որ մենք մեր վաղուան հայինք ոչ թէ ներկայի՝ այլ վաղուա՛ն հաւանակա՛նութիւններու պրիսմակէն:

Ու, հետեւապէս, ըլլանք հաւատաւոր:

Դադրեցա՞ւ այդ հաւատքը: Կամ՝ չքացուցի՞նք զայն՝ ամպոտելով մեր մտածումը, — չքացուցած կ'ըլլանք սպաղայի բոլոր կարելիութիւնները:

Վասնզի, չմտնա՞նք ե՛ւ ուրիշ ճշմարտութիւն մը, — մեր Իստի յաջողութեան բոլոր արգելքներէն կամ թշնամիներէն՝ մեծագոյնը բո՛ւն իսկ մեր թերահաւատութիւնը կրնայ ըլլալ...:

Այդ հաւատքը մեր բովանդակ պատմութեան խարխախը եղաւ:

Շարունակենք անխախտ պահել զայն:

Երբեք չենք հասնիր հոն, զոր կը ցանկանք — կ'ըսէ ժիրարտէն, — բայց եւ այնպէս միշտ աւելի կը բարձրանանք ջանալով՝ քան եթէ բնաւ չճգնէինք: Այդ նպատակը, որ միշտ տեղի կու տայ մեր առջեւ, մեզ կը քաջալերէ ու կ'ողբերէ: Քիչ կը կառուցանենք, որովհետեւ շատ կը ցանկանք: Ու կը հասնինք լաւին, որովհետեւ լաւագոյնին ըմբռնումը ունինք:

Իրապէ՛ս, եթէ քաղցր է մեռնիլ հայրենիքին համար, նուազ քաղցր չէ սպրիլ անոր համար: Նուիրել անոր կեանքդ: Նուիրե՛լ անոր ուժդ ու ամենալաւագոյն մասը սրտիդ...

ԻՆՉ ՇԱՀԵՑԱՆՔ ՄԱՅԻՍ 28ԻՆ

Հայութիւնը ապրեցաւ հողեկորոյս վիճակ մը կիլիկեան անկախութեան վերնալէն ետք: Կոտորակուած՝ հայրենիքի մէջ, եւ ցիր ու ցան՝ աշխարհի չորս ծայրերը, անոր հողին տենչաց ազատութեան, անկախութեան:

Հեռաւոր Հնդկաստանէն մինչեւ Վենետիկ, Լեհաստանէն Բարձր Հայք, Սիւնեաց աշխարհէն մինչեւ Զէյթուն, հայ պետութիւն, սեփական, անկախ հայրենիք ունենալու զազափար մը անմար ջահի պէս ապրեցուց սերունդները:

Իսրայէլ Օրի, Յակոբ Զուղայեցի, Մինաս վարդապետ, Ամիրխանեան Էմին, Մխիթար Արքայ, Դաւիթ բէզ, Ղարարաղի մելիքներ, Ներսէս Աշտարակեցի, Ալիշան ու բաղմաթիւ աղանաւոր մարդիկ դարեր շարունակ ջանացին վառ պահել հայութեան մշակութային, ուղղական, հաւաքական ոգին: Անոնք քարոզեցին ազատութեան, անկախութեան զազափարը: Սերունդներ համակուեցան այդ զազափարներով, իւրաքանչիւրը իր բաժին մասնակցութիւնը բերաւ նրբիրական այդ դործին:

Անոնք՝ անկախ պետութիւնը, հայրենիքը նկատեցին միակ երաշխիքը ժողովրդի մը յաւիտենական գոյութեան, ստեղծագործութեան ու հողեկան դանձերու ազատ դրսեւորման:

Դարերու հոլովոյթը հողեփոխեց ամբողջ Հայութիւնը: 16, 17րդ դարու ստրուկ Հայութիւնը հողեփոխուեցաւ, հաւատը՝ դէպի սեփական նոր պետութիւն ստեղծելը՝ դարձաւ նշանաբան հայութեան լաւագոյն մասին համար: 19րդ դարու կէսերուն ազատութեան զազափարը համակեց գրեթէ ամբողջ Հայութիւնը:

1862ին Զէյթունի ապստամբութիւնը, Ստ. Փափազեաններու ճառերը Ազգային ժողովներուն մէջ նախանշաններ էին այդ ողիին:

Ութսունական թուականներուն այդ զազափարները աւելի յստահանալով մարմնացան յեղափոխական միութիւններու, կազմակերպութիւններու կուսակցութիւններու ստեղծման մէջ: Անկէ ետք յեղափոխական կուսակցութիւնները Հայութիւնը մարզեցին կոուի, պայքարի, ընդդիմութեան: Հայրենի լեռները ու ձորերը, դարերու զազարէն ետք, աղանատես եղան իրենց զաւակներուն հերոսական մաքս-

ոումներուն: Արիւնը հոսեցաւ դետերու պէս: Վարդաններու եւ Մուշեղ Մամիկոնեաններու հողին վերակենդանացաւ հայ Ֆեդայիներուն մէջ: Անոնք, մահը արհամարհելով, կերտեցին Հայութեան նոր Պատմութիւնը: Մասնոյ ապստամբութիւնը, Վանի կռիւները, Խանասորը, Բանկ Օտոմանը, 1905 թիւը, կամաւորական շարժումը եկան յանդեցան 1918ի Մայիս 28ին: Դարերու երազը սերունդէ սերունդ փոխանցուելով, այդ օրը դարձաւ իրականութիւն: Մարդարասպատի, Բաշ-Արարանի, Ղարաքիլիսէի, Բազուի հերոսական կռիւները իրականացուցին Իսրայէլ Օրիի, Դաւիթ բէզլի քաղաքական տենչերը, Հայաստանը դարձաւ ազատ, անկախ պետութիւն: Կրակի, սովի, հիւանդութեանց ճարակէն անցած Հայոց Աշխարհը դարձաւ հարազատ բոյնը աստանդական հայութեան:

Մայիս 28ով սկսաւ Հայութեան նոր պատմութիւնը: Աշխարհի չորս ծայրերէն Հայաստան սկսան դալ հայրենազրկուած դանդուածները:

Մայիս 28ը արմատացուց մեր մէջ ազատ պետութիւն ունենալու տենչը: Վարժեցուց մեզի մեռնիլ Հայաստանի ապագային համար: Վառեց մեր մէջ Հայոց անցեալի պանծացումի կրակը: Ան սէր ստեղծեց դէպի մայրենի լեզուն, օտարացած Հայութիւնը բերաւ կանգնեց Հայաստանի նոր պատմութեան: Վարժեցուց մեզ ինքնավստահութեան, կորովի, պայքարի: Հարկադրեց մեզ սիրել հաւաքական եւ անհատական ազատութիւնը: Կապեց մեզ մեր պատմութեան, աշխարհագրութեան, ստիպեց մոռնալ մեր ես-ը յանուն ընդհանուրի: Պարտադրեց զոհուիլ հայրենիքին համար. վկայ փետրուար 18ը, մայիսեան ապստամբութիւնը, հայ-տաճկական կռիւները: Կրցաւ հաւատ ներշնչել թէ կրնանք կռուիլ նաեւ Ռուսի դէմ ու մենք կռուեցանք նաեւ Ռուսի դէմ 1920ին Դիլիջանի, Սիւնեաց Աշխարհի մէջ:

Մայիս 28ը սերունդներու մէջ արմատացուց ազատ Հայաստան ունենալու դադափարը, բոլշեւիկ Հայէն սկսած մինչեւ ռամկավարները, դաշնակցականներէն մինչեւ սոցիալիստ-յեղափոխական եւ սոցիալ դեմոկրատ փարեցան այդ դադափարին:

Վկայ հազարաւոր դաշնակցականներու մահը, աքսորը, տառապանքը Խորհրդ. երկիրներու մէջ: Վկայ արտասահմանի Հայութեան մեծամասնութեան անտեղիտալի ցանկութիւնը՝ ունենալու անկախ պետութիւն:

Մայիս 28ը վերջնական կերպով ջնջեց սահմանները Հայութեան զոյգ հատուածներուն միջեւ: Արհեստականօրէն բաժնուած Հայութեան մէջ առաջ էր եկած նաեւ ախտաւոր հողերանութիւն: Մէկ հատուածը կը ծաղրէր, կ'արհամարհէր միւսը, մէկը «հոս-հոս» էր, միւսը՝ «հէնց ու մէնց»: Տակաւին ցարդ որոշ տեղեր կ'ապրի այդ հողերանութիւնը. սակայն, Մայիս 28ի ոգին վերջ է վերջոյ կը վերացնէ այդ ստոր, ախտածին բնազդը, Հայութիւնը կ'ըլլայ մէկ, առանց սահմանի, հատուածի, կանխակալ մտայնութեան:

Մայիս 28ը նոր թափ տուաւ մեր իրականութեան, մշակոյթին, ետք, ականատես եզան իրենց դաւակներուն հերոսական մաքա-

Ան ստեղծեց հայկական բանակը: Զինուորութիւնը դարձաւ պարտա-
դիր բոլորի համար:

Ան հիմ դրաւ հողերու արդար բաժանման, ջրանցքներու շինու-
թեան, ջանաց ստեղծել տանելի վիճակ Հայաստանի ողջ աշխատա-
ւորութեան համար:

Մայիս 28ը հաւասար նկատեց Հայաստանի մէջ ապրող բոլոր
ժողովուրդները, սորվեցուց նաեւ անխնայ ըլլալ անոնց հանդէպ ո-
րոնք կը ցանկային քանդել հիմերը նորաստեղծ պետութեան: Ան հա-
ւասար չափով պատժեց Հայը, Թուրքը, Քիւրտը:

Մայիս 28ը եղբայրութիւն, համերաշխութիւն քարոզեց հարեւան
պետութեանց հանդէպ եւ եթէ եղան անցանկալի երեւոյթներ մեղքը
Հայաստանինը չէր: Ան, վարժեցուց մեզի սիրելի մեր սեփականը,
յարգել նաեւ օտարինը:

Փոքր էր Հայաստանը, Մայիս 28ը վարժեցուց ցանկալ աւելի
մեծ Հայաստան, Միացեալ Հայաստան: Մայիս 28ը թելադրեց մեզի
ըլլալ խոհեմ բայց յամառ մեր պահանջներուն մէջ: Ան ստիպեց սի-
րել հայրենիքը նաեւ հեռաւոր դաղութներու մէջ: Անոր հաւատարիմ
մնալու համար հսկայ բազմութիւններ պատրաստակամ դարձան դո-
հելու իրենց հարստութիւնը, բարեկեցիկ կեանքը, նաեւ իրենց անձը:

Իրաւադրկուած է այսօր Հայաստանը, անոր մէկ մասը ենթակայ
է Թուրքին, միւսը՝ Ռուսին: Հայութեան մէկ մասը կը տնքայ մե-
ծամասնականերու ծանր կրունկին տակ, միւսը ցրուած է աշխարհի
չորս ծայրերը, սակայն Մայիս 28ը արմատացած ըլլալով մեր ժողո-
վուրդի մէջ չի յուսահատեցներ Հայութիւնը ոչ երկրի եւ ոչ ալ արտա-
սահմանի մէջ, վկայ այն տօնակատարութիւնները որ կ'ըլլան արտա-
սահման եւ հոն երկրի մէջ, սմքած հողիներու մէջ:

Ան ներշնչած է յաւիտենական հաւատք հայ ժողովուրդին որ ան
պէտք է ապրի ազատ եւ անկախ: Ախտաւոր երեւոյթներ ժամանակա-
ւոր դադարներ են միայն պատմութեան անվարան թաւալումին մէջ:
Ժամանակները կ'անցնին եւ 1918 թուի Մայիս 28ի թողած աւանդները
վերստին կեանք կ'առնեն, կը դառնան իրականութիւն եւ ալեկոծ
զանդուածները երջանիկ հանդիստ կը դոնեն Անկախ եւ Միացեալ
Հայաստանի մէջ:

Մայիս 28ը վարժեցուց մեզի տոկունութեան, պայքարի, ան կը
վարժեցնէ նաեւ համբերութեան:

ԱՐԱՄԻ ԿԵԱՆՔԷՆ

Քսան տարի առաջ, մեր երկրին մէջ տեղի ունեցան ճակատագրական եւ ծանր դէպքեր: Ջերմութեան ու լոյսի շողը որ այս պահուսկը թափանցէ հողիէս ներս, կու գայ այդ օրերէն, եւ այն բոլոր լուսաւոր դէմքերէն, համեստ եւ հասարակ ծագումով, որոնք համակ ճիգով ու եռանդով բարձրացան կատարելութեան, դառնալով իրական խորհուրդը Հայութեան այդ օրերու հողեկան ձգտումներուն:

Մէկը ատոնցմէ, եւ ամենէն առաջինը, Հայաստանի անկախութեան համար մղուած պայքարի կապակցութեամբ, Արամն է — իրական հիմնադիրը Հայաստանի Հանրապետութեան:

Համեստ՝ իր ծագումով — պարզ արհեստաւորի դաւակ —, համեստ նաեւ իր կրթութեամբ (Երեւանի թեմականաւարտ), «առանց բարձրագոյն ուսման», ինչպէս կը կրկնէր ինք դառնութեամբ — կարգալով իր շուրջը դարձողներէն շատերուն դէմքին վրայ այդ միեւնոյն արտայայտութիւնը — միշտ նուիրուած բայց եւ միշտ հալածուած ու խաչուած այս մարդը, 1918ի յիշատակելի օրերէն ճիշդ մէկ տարի առաջ, չէր կրնար խորհիլ այն պատմական դերի մասին, որ վիճակուեցաւ իրեն: Ընդհակառակը, իր կուսակցական եւ հանրային կեանքի ընթացքին, ոչ մէկ շրջան այնքան ծանր, տաղնապալի եւ սրտմաշուք է եղած, որքան այդ եղաւ 1916-1917 թիւերուն:

Իր անմիջական գործակիցներուն, Վոսմեանի եւ Իշխանի եղբրական վախճանը, հայկական միւս նահանգներու անստոյգ եւ սպառնական ճակատագիրը, — եւ մանաւանդ պատերազմի երկարաձգման հետեւանքով «անխուսափելի աղէտը» 1915ին — Վասպուրականի ինքնապաշտպանութեան սկիզբներուն, «առաջին անգամ մղեցին զիս դէպի մահ» դառնութեամբ յիշեր է ան մէկ քանի անգամ:

Տաղնապալի այս վիճակին մէջ սակայն ապրելու համար պայքարելու կամքը — որ յայտնաբերուեցաւ Վասպուրականի մէջ — սրբեց Արամի հողիէն մահուան դաղափարը: Ան գտաւ ինքզինքը: Մէջտեղ նետուեցաւ իբրեւ առաջնորդ, իբրեւ ղեկավար, արժեքաւորելու իր կազմակերպչական բնատուր ընդունակութիւնը, մանաւանդ տարամերժ ու հակառակորդ ուժերու համախմբումն ու համադրումը մի-

եւնոյն նպատակին շուրջ :

Վասպուրականը փրկուեցաւ :

Իր սիրած ժողովուրդի փրկութիւնը, հայ կամաւորական դունդերու յառաջխաղացումը ուսական բանակին հետ դէպի հայկական միւս շրջանները, ժամանակաւոր սպեղանիի դեր կատարեցին Արամի հոգիին խորը թաղուած վէրքին համար :

1915ի Վասպուրականի յուլիսեան աղէտաւոր եւ դաւադրական բնդհանուր նահանջները եւ — աստիճանաբար գործնական կեանքի մէջ արտայայտուող ուսական հակահայկական նոր, բայց միշտ հին եւ աւանդական — քաղաքականութիւնը, կրկին անգամ ցնցեցին Արամը — այս անգամ աւելի վտանգաւոր եւ ծանր պայմաններու մէջ :

Նահանջի հետեւանքով ստեղծուած հիւանդագին հոգեբանութիւնը գաղթող հայութեան մէկ որոշ խաւին մէջ, Արամը կը նկատէր ստատախանատու բազմաթիւ չարիքներու : Տրամարանութիւնն ու պաղարիւն դնահատութիւնը ստորադնահատուած ամբոխավարութեան, պարարտ հող էր գտած անշնչելի մթնոլորտ ստեղծելու անոր շուրջ, որ իր կեանքի յաւազոյն շրջանը զոհած էր նոյն ատեն ժողովուրդին համար : Եւ նոյնիսկ այդ տխուր օրերուն, երբ Արամի անձն էր ըզրազումը բոլոր շատախօսներուն, դիտակից եւ անդիտակից զանգրւածին, երբ իր իսկ խնամքովն ու զոհողութեամբ հանրային դիրքի հասած շատ բարեկամներն իսկ ամբոխը կը կերակրէին սեւցնելոյ պայն, այդ նոյն օրերուն իր միշտն ու գաւը իր հոգիին խորը թաղած՝ Արամ ամէն ճիգ գործ կը դնէր մեղմելու օրուան թշուառութիւնը, օգնելու իւրաքանչիւրին որքան կրնար : — Կոտորածէն ազատուած, սէտք չէ ձգել որ այս ժողովուրդը կորչի հիւանդութեան եւ անօթութեան համաճարակէն — կ'ըսէր ու կը կրկնէր ան, թեյադրելով իր անմիջական շրջապատին «ականջ չկախել դեադա-գիւղաների վլվլուկներու :»

1916ի վերջի կէսերուն, դաղթականութեան թշուառութիւնը մեղմուեր, տաղնապը կորսնցուցեր էր իր սպառնալից միճակը : Ստեղծուած էր համեմատաբար բնականոն կացութիւն մը, շնորհիւ օգնութեան նուիրուած կազմակերպութիւններուն :

Մինչ այդ, Արամի առողջական միճակը կը ծանրանար, որուն կը սպառնային իր հոգեկան այնքան ցնցող բարդութիւններն ալ : Վիճակը կը սաստկանար, մանաւանդ Սասունի եւ Մուշի շրջանէն ազատուած բնկերներ Կոմսի եւ Ռուբէնի Կովկաս հասնելէն յետոյ : Վերջիններու տեղեկութիւնները սարսափելի էին ոչ միայն իրենց դրտնուած շրջաններու մասին, այլ եւ կ'ուրուաղծէին այն ահաւոր աղէտը, որ տեղի էր ունեցեր 1915ի ընթացքին, բովանդակ թրքահայկական շրջաններու մէջ :

Յուսաբեկուած եւ ջարդուած, ներքին ու արտաքին, մէկը միւսէն ցնցող տաղնապներէն, անհրաժեշտ էր ժամանակաւոր մեկուսացում մը, կատարեալ հանգիստ մը : Առիթը կը ներկայանար, թէեւ թիչ մը տարբեր պայմաններու մէջ :

1916ի աշնան Ռուբէնի հետ Արամը կը հրաւիրուէր Պետրոկրատ

ուսական կեդրոնական կառավարութեան կողմէ: Նոյն շրջանին Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէի նախաձեռնութեամբ, Պետրոկրատի մէջ կը գումարուէր Հայկական Համագումար մը, նուիրուած ըստեղծուած կացութեան: Այս կրկնակի նպատակներով Արամ մեկնեցաւ Ռուսաստան: Իր աշխատանքները վերջացնելով անցաւ Խրիմի հանքային ջուրերու շրջանը՝ դարձանուելու համար: Իրականութիւնը սակայն ուրիշ էր: Այդ առիթով ան պիտի որոշէր իր կամաւոր «աքսորավայրը» ուր վճուած էր վերջնապէս հաստատուիլ, քաշուելով կուսակցական եւ հանրային աշխատանքներէն:

Խրիմէն իրմէ ստացած հրահանգներով, ես լոկ ու մնջիկ լըծուած էի տեղափոխուի նախապատրաստական աշխատանքներուն: Անձնապէս այնքան համոզուած էի իր ծրագրի իրականացման — ծանօթ ըլլալով իր վճուականութեանը — որ ես ալ անհամբեր էի դարձեր: Վերջին անգամ սակայն իր մէկ երկտողով կը յայտնէր թէ՛ կը վերադառնայ Կովկաս ձմեռուան մէկ քանի ամիսներուն «վերջնապէս կարգադրելու իր գործերը»:

Առաջին առթիւ ո՛չ մէկ պատճառ ունէի կասկածելու իր այս որոշման վրայ: Իրապէս ալ կարգադրելիք շատ գործեր ունէր, կուսակցական թէ՛ անհատական: Սակայն աւելի վերջը համոզուեցայ, որ իր վերադարձի գլխաւոր պատճառը, Արեւմտահայերու Համագումար կազմակերպելու իր ծրագիրն էր: Ամիսներով նուիրուեցաւ այս աշխատանքին: Վերջապէս համաձայնութեան եկաւ Զօր. Անդրանիկի եւ Ա. Գարբինեանի հետ, իրրեւ նախաձեռնող մարմին: Մինչ այդ, արդէն իսկ պայթած էր ուսական 1917ի փետրուարեան յեղափոխութիւնը: Քաղաքական նոր անակնկալներով շրջան մըն էր որ կը սկսէր, գործի մղելով բոլորը, մանաւանդ քաղաքական կուսակցութիւնները:

Միամիտ պէտք էր ըլլալ մտածելու Արամի կամաւոր «աքսորման», ուրիշ խօսքով մեկուսացման ծրագրի մասին:

Արեւմտահայ Համագումարի հետ, որոշուեցաւ գումարել Երեւանի մէջ Հ. Յ. Դ. Երկրի Ռայոնական Ժողովը, մասնակցութեամբ Կովկաս ապաստանած թրքահայկական շրջաններու ողջ մնացած բոլոր կուսակցական մարմիններու անդամներուն ու գործիչներուն:

Լաւատեսութեան եւ նոր յոյսի շրջան մը կը բացուէր բոլորին համար: Հայութիւնը առանց բացառութեան կը հաւատար թէ աւելի առաւելութիւններ ձեռք պիտի կրնայ բերել նոր Ռուսիայէն թրքահայկական դատի տեսակէտէն: Այս լաւատեսութենէն զերծ չէր նաեւ Արամը, թէեւ երբեք խանդավառ:

Մինչ այս, օրերը կ'անցնէին: Արեւմտահայերու համագումարի եւ մեր ռայօնական Ժողովի պատգամաւորները կը հասնէին Երեւան: Համագումարի նախօրեակին հրաւիրուած էր դաշնակցական պատգամաւարներու խորհրդակցական Ժողովը:

Այս Ժողովը կրկնակի ճակատագրական դեր կատարեց Արամի կեանքին մէջ:

Համագումարի կազմակերպութեան, դիւանի եւ յանձնախումբերու թեկնածուներու խնդիրն էր դրուած քննութեան: Անտեսուած

էր Արամը, կարծես թէ դոյութիւն ունեցած չըլլար: Եթէ գործնական տեսակէտով աւելի արդիւնաւոր էր, որ ան չկաշկանդուէր Համազումարի մէջ, այս կամ այն պաշտօնով, ոչ մէկ անպատեհութիւն կար սակայն որ — Անդրանիկին պէս — անիկա եւս նշանակուէր Համազումարի պատուոյ նախադաս: Չէ՞ որ եթէ կար մէկը իրապէս արժանի պատուոյ նախադասութեան, այդ ալ Արամն էր, իրական կազմակերպիչը այդ Համազումարին:

Անձնական կիրքն ու ատելութիւնը — որ աւա՛ղ տիրապետած էին մեր կարգ մը ընկերներուն — անտեսեր էին բարոյական այս տարրական պահանջը:

Ժողովը վերջացաւ. մէկ քանի բարեկամներով — որոնց մէջ իր ապագայ կիներ, որուն ծանօթացեր էր երկու օր առաջ միայն, ընկերութ. Նալպանտեանի (մեռած 1918ին) միջոցով — Երեւանի Տօքթորական փողոցի մէկ շատ համեստ բնակարանին մէջ զանազան խօսակցութիւններով ժամերը կը սահէին: Արամը դառնացած էր, եւ ոչ մէկ ճիգ կ'ընէր այդ բանը ծածկելու՝ հակառակ իր սովորութեան: Եւ կը մատնէր իր հոգեկան անօրինակ տաղնապը: Հին կրակը բորբոքած էր, երեւան հանելով իր կեանքի ընթացքին այնքան շատ կրկնուած տաղնապի շրջանները: Առաջին անգամ ըլլալով կը դիտէի այս մարդուն, — ինձի համար միշտ անպարտելի մնացած մարդուն — մէջ խոր բեկում մը: Իր տառապանքներուն եւ վշտին մէջ երբեք ուրիշին օգնութեան չդիմող Արամը, այսօր այլեւս ակնյայտնիօրէն կը փնտռէր օգնական մը, մարդկային հոգի մը, որուն կոթնէր այլեւս իր խաչելութեան ճամբուն վրայ:

Համազումարի եւ ռաջօնական ժողովի ընթացքին նոր դէպքեր եւ պատճառներ եկան ուժ տալու Արամի հոգեկան այս անակնկալ փոփոխումին:

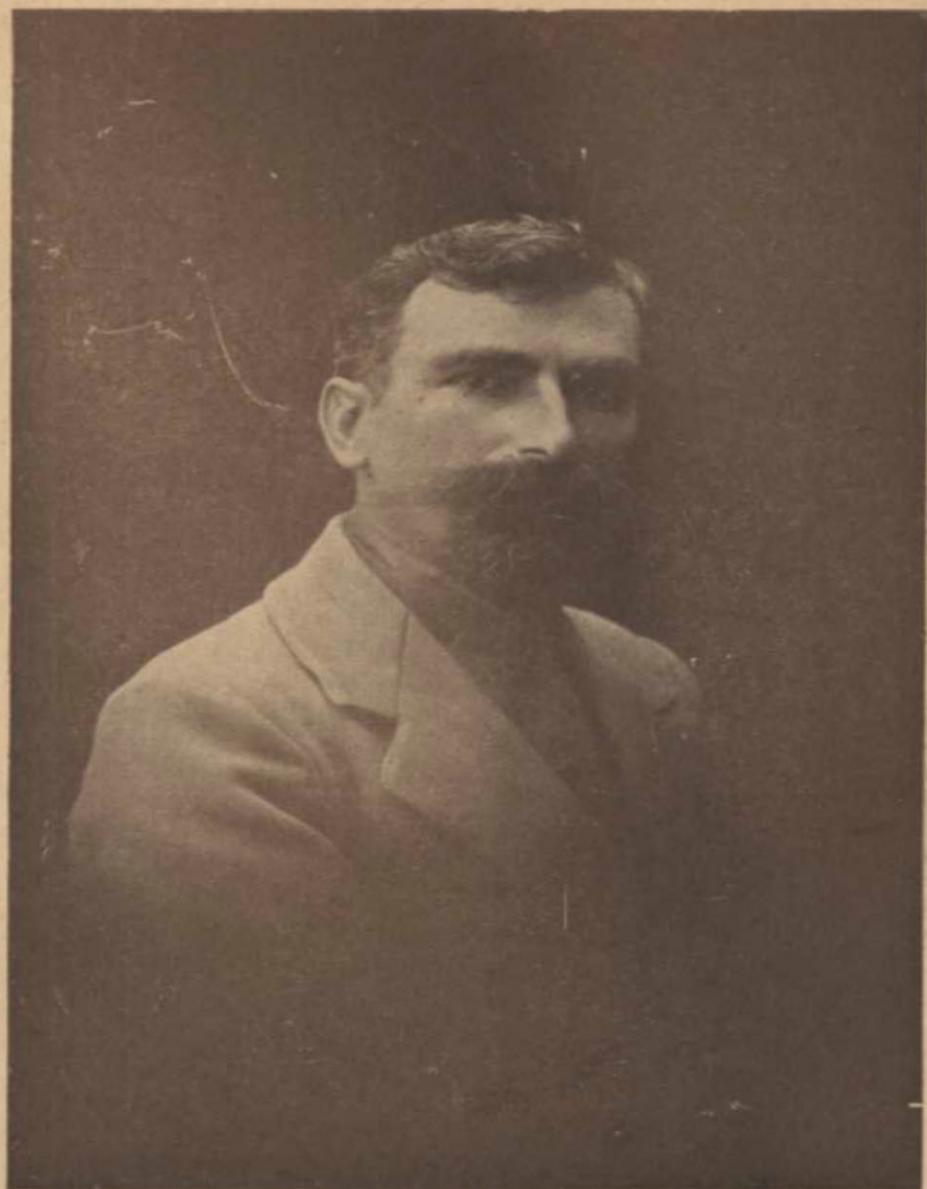
Աւելին ըլլալով ան մինակ կը զգար դինք այլեւս: Մինակ Արեւմտահայութեան մէջ, օտար. մինակ Արեւելահայութեան մէջ, օտար եւ խորթ:

— Արեւմտահայը դիս ռուսահայ կը նկատէ երբ իր Համազումարին մէջ է. ռուսահայը դիս վասպուրականցի եւ արեւմտահայ կը նկատէ, որովհետեւ ռուսական յեղափոխութեան այս օրերուն, իմ մէջ գրաւուած վայրերու հետաքրքրութիւնը աւելի մեծ կը գտնէ: Է՛յ լաւ, այս նշանակում է որ այլեւս ես աւելորդ եմ եւ անպէտք...»

Այլեւս անհնար էր առարկել իրեն այս ուղղութեամբ:

Համազումարի եւ ռաջօնական ժողովի աւարտումէն վերջ, կազմակերպուած ընկերական հաւաքոյթին, որուն կը նախադասէր Ռոստոմ, Արամ մերժեց մասնակցել: Հակառակ Ռոստոմի պնդումին՝ յայտնել իրեն Արամի այդ երեկոյեան ժամադրավայրը, մնացի լուս եւ անդրդուելի, հոգեկան ծանր տաղնապի ենթարկելով նաեւ ինքզինքս:

Այսքանով փակենք այս էջը, մէկ կողմ ձգելով այնքան մանրամասնութիւններ, այլապէս կարելոր Արամը ներկայացնելու տեսակէտէն: Ըսենք այսքան որ այդ նոյն գիշեր Արամը նշանուեցաւ բժըշ-

ԱՐԱՄ

կուհի Կ. Ջ. ի հետ, մէկ քանի շաբաթուան ծանօթութենէ վերջ: Այս փաստը կատարուեցաւ կատարելապէս դադանի, ընդամէնը երկու հոգիի ներկայութեամբ, որոնցմէ մէկը նոյն ինքն բժ. Նալպանտեանն էր: Միաժամանակ յաջորդ առաւօտն իսկ ան մեկնեցաւ Երեւանէն, ուղղակի Խորհմի հանրային շրջանները, մէկ քանի ամսով: Որոշուեցաւ միաժամանակ իրականացնել կարճ ժամանակով, մէկ կողմ ձգուած կամաւոր մեկուսացման ծրագիրը, անշուշտ պատշաճեցուած ստեղծուած նոր պայմաններուն:

Մէկ երկու ամիսէն նորէն փոփոխութիւններ Արամի անձնական ծրագիրներէն մէջ: Ան վերադարձեր էր արդէն Թիֆլիս, ճիշդ այն շրջանին երբ ժամանակաւոր կառավարութիւնը, կէրէնսկիի նախագահութեամբ, թրքահայ գրաւուած շրջաններու կառավարութիւնը անջատելով կովկասեան իշխանութիւնէն, կ'ենթարկէր առանձին վարչութեան մը, ենթակայ ուղղակի ուսական կեդրոնական իշխանութեան: Այս վարչութեան մէջ, որուն կեդրոնն էր Թիֆլիսը, կարեւոր դեր մը տրուած էր բժ. Չաւրեանի: Առիթը նպատաւոր էր գրաւուած շրջաններու կազմակերպութեան աշխատանքները աւելի մեծ թափով յառաջ տանելու: Պէտք էր այս գործին լծել բոլոր տրամադրելի ուժերը: Այս պայմաններու մէջ, Արամի ներկայութիւնը չէր կրնար աննկատ մնալ: Հակառակ իր ընդդիմութեան որ եւ է պատասխանատու աշխատանք եւ պաշտօն ստանձնելու, ի վերջոյ ան համակերպեցաւ բժ. Չաւրեանի խնդրանքին, «փոքրիկ աշխատանք մը կատարելու մէկ քանի օրով»:»

Ծրագրուած էր Բասէնի եւ Ալաշկերտի շրջանը փոխադրել իշխանութիւններու տրամադրութեան տակ գտնուած եօթ հարիւրի չափ գոմէշներ, կեդրոնացած էջմիածնի կայարանը: Այս գոմէշներուն առաքման գործն էր, որ կը ստանձնէր Արամ, այս առթիւ ինծի դրած նամակի մը մէջ ստորագրելով «գոմէշների կոմիսար»:

Առաջին պաշտօնը 1915էն ետք՝ գոր կը ստանձնէր Արամ:

«Իւրաքանչիւր գոմէշի ձագ երկիր մտցնել աւելի մեծ գործ է, քան ամենօրեայ այն միթիկները որուն տրամադրած ենք մեր եռանդի մէկ կարեւոր մասը»:»

Գոմէշներու այս գործը այնուամենայնիւ ճակատագրական նշանակութիւն ունեցաւ Արամի համար: Իր այս աշխատանքը աւարտած, կովկասի մէջ տեղի կ'ունենային նոր եւ վճռական դէպքեր: Մանօթ է այս շրջանը, — 1917ի աշունը — բոլորին:

«Գոմէշների կոմիսարը» Թիֆլիսի մէջ չէր կրնար անտարբեր մընալ. անիկա անպաշտօն ամէն տեղ էր եւ ամէն շարժման մէջ:

1917ի վերջերը «գոմէշների կոմիսարը» Հայոց Աղգային Խորհուրդի յատուկ կոմիտէի կողմէն լիազօր նշանակուել էր Երեւանի մէջ:

Երեւանի, ուրիշ խօսքով Հայաստանի դերադոյն իշխանութիւնը, այս ձեւով կը յանձնուէր Արամին: Չեռնարկելով իր այս նոր ու պատասխանատու պաշտօնին 1917ի վերջերը, առաջին առթիւ կազմեց

Երեւանի Յատուկ Կոմիտէն, որ փաստօրէն հիմնական կորիզը հանդիսացաւ Հայաստանի անկախ կառավարութեան: Այս մարմինն էր, միշտ Արամի գլխաւորութեամբ, որ վարեց 1918ի բոլոր ճակատագրական կռիւները, եւ առհասարակ երկրի պաշտպանութեան այնքան ծանր աշխատանքները:

Բայց կենաց եւ մահու վճռական այդ օրերուն — Ապրիլ—Մայիս — Հայաստանի ղինուորական ղեկավար ուժերը անհրաժեշտ գտան ուժեղ եւ միակ ղեկավարի մը փստահիլ բովանդակ իշխանութիւնը:

Ո՞վ էր այդ մարդը, այդ դժոխային օրերուն, ընդունակ տանելու այդ նոր պատասխանատուութիւնը:

Զինուորականութիւնը միաձայնութեամբ առանց այլեւայլի իր ընտրութիւնը կատարեց: Հսկայական թափօր մը կազմած պատգամաւորութիւն մը ներկայացաւ Արամին՝ հազորդելով ընդհանուրի վճիռը: Արամ յայտարարուեցաւ Հայաստանի ղիկաւատորը...

Պատմութիւնը արդարացուց իր վրայ դրուած յոյսերը: Ան կատարեց մեր պատմութեան այդ շրջանին, ժողովրդական իմաստուն առաջնորդի ծանր պաշտօնը, հիմը դնելով Ազատ եւ Անկախ Հայաստանի: Հակառակ իր այս դիրքին, անիկա երբեք չմոռցաւ այն հիմնական դաւանանքը, որ տուած էր իրեն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

Ան մնաց միշտ համեստ, միշտ ժողովրդավար, նոյնիսկ երբ ինքն էր բացարձակ տէրն ու իշխանաւորը:

Կռիւները վերջացան. Արամ վերջացած նկատեց իր դերը: Ան այլեւս անդամ մըն էր նորակազմ Հայաստանի կառավարութեան, որպէս ներքին գործոց նախարար:

Ինչպէ՞ս չյիշել միշտ այս հոյակապ անունը, որ «գոմէշների կոմիտար»ութիւնից հասաւ Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնադրի բարձր դիրքին...

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԺԹ. դարուն Հայոց վերածնունդը անմիջապէս հրատարակ չնե-տեց անկախ Հայաստանի խնդիրը: Հայերը իրենք զիրենք կը նկատէին Դադաբախապէս ուսուցում թուրք: Եթէ մինչեւ վերածնունդը Հայութիւնը կրօնական համայնքի ձեւ առած էր, ապա անկէ յետոյ կը ձգտէր առնել մշակութային միաւորի ձեւ: 60-70ական թուականներուն մեր հրատարակագիրները կը մտածէին գերազանցապէս մշակութային ինքնավարութեան մասին: «Մշակութապէս հայ, քաղաքականապէս ուսուց», Ստ. Նազարեանցի այս բանաձեւը բաւական ընդհանրացած էր: Հողամասի խնդիրն ալ երկրորդական խնդիր մըն էր: Ուր որ կային Հայեր, անոնք պիտի ջանային ձեռք ձգել մշակութային ինքնավարութիւն:

Սակայն Նալբանդեանց արդէն երգեց հայրենիքի անկախութիւնն ու ազատութիւնը եւ որոշակի կերպով մատնանշեց նաեւ այդ հայրենիքի հողամասը, — Թրքահայաստանը: Նոյնը կը մտածէին Պոլսոյ մէջ, նայուածքները դարձնելով դէպի դաւառ: Բաֆֆին «Խենթ»ի երազին մէջ յստակօրէն դրաւ Հայաստանի անկախութեան հարցը, ցոյց տալով միաժամանակ անկախութեան հասնելու միակ միջոցը՝ յեղափոխական պայքար:

Հնչակեանները փորձեցին Հայաստանի անկախութիւնը դարձնել գործնական քաղաքականութեան խնդիր, սակայն յաջողութիւն չունեցան:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, հանդէս եկաւ 1890ին, իրականացնելու համար «Խենթի երազը»:

Դաշնակցութեան պայքարը իր էութեամբ պայքար էր յանուն Հայաստանի ազատութեան, հայ Ժողովուրդի ազատագրման: Քաղաքական պայմաններու դասաւորումով Դաշնակցութիւնը թէ՛ իր ծրարագրի եւ թէ՛ իր գործունէութեան մէջ շեշտը դրաւ ազատութեան դադափարին վրայ, պատկերացնելով ազատ Հայաստանը թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ սահմաններուն մէջ, իբրեւ անոնց դաշնակցային մասնիկը: Այսպէս կը թելադրէր կացութիւնը:

Անկախութիւնը արդիւնքն էր աւելի վերջը պատահած դէպքերուն : Ազատ Հայաստանի դադափարը մարմնացաւ ո՛չ թէ այս կամ այն դաշնակցային ձեւերուն մէջ, այլ պետական անկախութեան : «Մայիս 28»ը հիմնովին շրջեց եղած կացութիւնը : Հայ անկախ պետութիւնը իրականութիւն էր արդէն, սակայն ան հանդէս եկաւ ոչ թէ Թրքահայաստանի հողերուն վրայ, այլ Արարատեան դաշտին մէջ : Եւ իբրեւ այդպիսին խորխորը հանդիսացաւ ապագայ ամբողջական հայրենիքի : «Մայիս 28»էն ծնունդ առած անկախ Հայաստանը կը ձգտէր ամբողջացնելու հայ հայրենիքը, նշանարան ունենալով Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան : Յետագայ քաղաքական դէպքերու եւ աննպաստ պայմաններու շնորհիւ, Հայաստանի մէջ հաստատուեցաւ Խորհրդային բռնապետական վարչաձեւ : Հայութեան մէջ ստեղծուեցաւ երկու դիմ՝ մէկը Մայիս 28ի դիմը, որուն գլխաւոր ներկայացուցիչը հանդիսացաւ եւ կը հանդիսանայ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, միւսը խորհրդային դիմը, որուն ներկայացուցիչը կը հանդիսանար համայնավար կուսակցութիւնը : Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մնաց կառչած անկախութեան դադափարին, դանելով որ միայն պետական անկախութիւնը կրնայ բաւարարել հայ ժողովուրդի արդար պահանջին՝ հայ մշակոյթի եւ քաղաքակրթութեան ազատ զարգացումը ամբողջական հայրենիքի մէջ : Հ. Յ. Դաշնակցութեան ամբողջ քաղաքական դաւանանքը եւ աշխարհահայեցքը օրկանապէս կապուած են Հայաստանի անկախութեան դադափարին հետ : Դաշնակցութիւնը չի տեսներ ուրիշ ելք հայկական դատի լուծման եւ հայ ժողովուրդի դարգացման համար :

Հայ համայնավարները փորձեցին Մայիս 28ը փոխարինել Նոյեմբեր 29ով, իսկ հայկական հարցը համարել լուծուած : Սակայն հայ ժողովուրդը չհրաժարեցաւ այն ուղիներէն զորս զձած էր Մայիս 28ը : Ան յամառօրէն մնաց կառչած իր անկախութեան եւ իր ուրոյն մշակոյթին այնպիսի ուժգնութեամբ, որ նոյնիսկ Խ. Հայաստանի վարիչները ստիպուած էին յարմարիլ գէթ շափով մը ժողովուրդի պահանջներուն : Նոյեմբեր 29ի փորձը հայ համայնավարներու համար վերջացաւ բոլորին ծանօթ ողբերգութեամբ : Այսօր հայ համայնավարութիւն նախկին իմաստով գոյութիւն չունի : Կայ աշխարհակալ Ռուսաստան, որ պայքարի ելած է փոքր հայ ժողովուրդին դէմ, որ զարմանալի յամառութեամբ եւ տոկունութեամբ կը դիմադրէ վայրադիշխանութեան արշաւին : Երկրի ժողովուրդի հողին մէջ Մայիս 28ը յաղթած է Նոյեմբեր 29ին : Հայութեան պայքարի առանցքը այսօր ալ կը կազմէ Մայիս 28ը՝ վերահաստատումը անկախութեան եւ ամբողջացումը հայրենիքի :

Քսան տարուան պատմութիւնը արդարացուց մեր ժողովուրդին արթուն պահակ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դորձն ու խօսքը :

ԲՈՎԼԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1.	Հ. Յ. Գ. ԱՐ. ԵՒՐ. Կ. ԿՈՄ. Յայտարարութիւն	3
2.	Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ Մասիս	5
3.	ՀԱՅՈՅ ԱԶԳ. ԽՈՐՀՈՒՐԳԻ և ՄԻԱՅ. և ԱՆԿԱՅ ՀԱՅՍ. Ի ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ	9
4.	ԱԼ. ԽԱՏԻՍԵԱՆ Հայս. Ի Հանրապետութեան հոչակումը	10
5.	ՍԻԱՄԱՆԹՕ Քերթուած	12
6.	Շ. ՄԻՍԱՔԵԱՆ Պատմութիւնը կ'ըսէ...	13
7.	Դ. ՎԱՐՈՒԺԱՆ Առկայծ ֆրագ	16
8.	Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ Սարգարապատի հրաշքը	17
9.	Ա. ԳԻԻԼԽԱՆԳԱՆԵԱՆ Բազուն Հայս. Ի անկախութեան և նորա պահպանման տեսակէտից	21
10.	ՍԻԱՄԱՆԹՕ Քերթուած	28
11.	ՀՐԱՆՏ ՍԱՄՈՒԷԼ Մայիս 28 եւ Հայկական Դատը	29
12.	Մ. ՎԱՐԱՆԳԵԱՆ Հերոսները	35
13.	Ա. ԱՔԵՂԵԱՆ Ազատ Հայաստան	36
14.	Ռ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ Տէ'ր, լսէ' մեզի	39
15.	Ա. ԶԱՄԱԼԵԱՆ Հայաստանի Անկախութ. խնդիրը	40
16.	Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ Դէպի Մայիս 28ը մեր գրականու- թեան ակօսներով	46
17.	Խ. ԱՐՈՎԵԱՆ Այս, վաքան, վաքան	50
18.	Վ. ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄԵԱՆ Անկախութեան նախօրեակին	51
19.	Վ. ԻՇԽԱՆԵԱՆ Անցեալի քելադրանքը	55
20.	Ա. ՈՒՐԱՐՏԵԱՆ Ի՞նչ շահեցանք Մայիս 28էն	58
21.	Ս. ՏԷՐ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ Արամի կեանքէն	61
22.	Ս. ԱՐԱՄԵԱՆ Հայ. Ի Անկախութիւնը եւ Հ. Յ. Գ.	67

Printed in France.

Տպագր. «Արաքս» - Թօփալեան եղբ. - Փարիզ

IMP. ARAX - 46, RUE RICHER - PARIS

